

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

Acc 1889
CLASS _____
CALL No. Sa2V61. Sat. hga

1889

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

सप्तदशाष्टादशप्रश्नात्मकः सप्तमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमारूलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

आलिवाहनशकाब्दाः १८५०

ख्रिस्ताब्दाः १९२८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यमेको रूपकः पञ्चाऽऽणकाश्च (१०५)

1887

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1887~~ 1889

Date. 25. 8. 56

Call No. Sa 2 v 51 / Sa 1 / 1 ga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाठविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्य-
लसच्चिदानन्दमुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेशाख्यगुरुं कृपाब्धिमम् ॥
ईरितः षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिमया ।
एकाहादिविधि(धे)स्तन्त्रं प्रश्ने सप्तदशे ह्यथ ॥

अथैकाहानां कर्पोच्यते—

सर्वकृतूनां प्रकृतिरग्निष्टोमः ॥ १ ॥

‘ य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते, इत्यारभ्य तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति ’ (तै० सं०
७-१-१) । यस्मान्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्न एतेना-
यजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात् अथमग्निष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूल-
प्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निविषयेण ‘ यज्ञायज्ञा वो अग्नेयः ’ इति मन्त्रेण संपाद्यमानो
योऽयमेकविंशस्तोमस्तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥ १ ॥

निकायिनां तु प्रथमः सर्वत्र ॥ २ ॥

निकायिनां तु प्रथमसहस्रांद्यो निकायिनः । चत्वारः साहस्राश्चत्वारः साद्यस्का-
श्चत्वारो द्विरात्रा इत्येवंविधा निकायिनः ॥ २ ॥

यथाद्दिष्टं वा ॥ ३ ॥

एकाहेष्वहीनेष्विति प्र निर्दिक्षिणा ददाति । यथासामान्नातं वा चोदकप्राप्तानामनुवा-
दकसूत्रद्वयमिति भाष्यकारमतिः सूत्रस्यात्रोभयाद्यथाश्रुतम् ॥ ३ ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकट्टुकाः ॥ ४ ॥

केचिदत्र विरोधे त्वेकाहाहीनसत्राणां प्रायेण च्छन्दोगब्राह्मण आम्नातत्वम् । तस्माच्च्छन्दोगब्राह्मणस्य तत्सूत्रमभ्यस्य तस्मिन्नाम्नातानामस्मिन्नागमनं कर्तव्यम् । यथा ऋतवे ये यजन्त इत्युक्त्वा प्रसर्पन्ति, इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । तस्य स्वरूपं नोक्तम् । तच्च्छन्दोगसूत्रकारेणोक्तम् । छन्दोगसूत्रे यदाम्नातमेकाहादिविषयं तत्सर्वं प्रायेण सूत्रकारेणोक्तमनुक्तानि यानि तानि सम्यग्व्याख्यास्यामः । एवं बह्वृचशाखाया अप्यागमनं कर्तव्यम् । च्छन्दोग उपहव्यो नामैकाहोऽनेककामार्थतयाऽऽम्नातः । तत्र सूत्रकारेण भगवताऽऽयुः स्वर्गकामस्येति तत्र सर्वेषां कामानामुपसंहारः कर्तव्यः । दक्षिणा दीक्षोपसदश्चाध्वर्युशाखाया एवोपसंहर्तव्येति भगवता कपर्दिनोक्तम् ।

सत्राणां मध्य ऊहमप्यनुक्तं छन्दोगबह्वृचेभ्य आगमयितव्यमिति । एकाहेष्वनिरुक्त-
वेदिर्वा विकल्पेन भवितव्यम् । पक्षिभ्यामित्यादौ नियत एव महाग्निः साद्यस्क उत्तर-
वेदिर्नियता सत्राहीनेषु काठको महाग्निर्वा ॥ ४ ॥

प्रथमोऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यम् ' तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः ' इति वाक्येनोक्तम् । तत्प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमुक्थ्यस्यापि वैकल्पिकमस्ति ॥ ५ ॥

सर्वे ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमादय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्योतिषि सहस्रं ददातीति ॥ ७ ॥

विज्ञायत इति शेषः । एवं भरद्वाजोऽपि ॥ ७ ॥

श्यैतनियमाद्बृहत्पृष्ठो गौर्भ्रातृव्यवतः ।

आयुः स्वर्गकामस्य । अग्निष्टोमः सभ्रातृव्य-

वतः । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमः सर्व-

पृष्ठ्यः श्रैष्ठ्यकामस्य । सहस्रं दक्षिणाः ।

सर्ववेदसं वा यावतीर्वा क्रतोः स्तोत्रियाः ॥ ८ ॥

अथ सर्वस्तोमेन यजेत (तै० सं० ७-१-३) इति वचनात्स्तोममनुतिष्ठेदिति विधि-
रुच्येयः । अग्निष्टोमे चत्वारि एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशावपि
स्तोमौ विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

एकाहेषु सहस्रदक्षिणायुक्तेषु नाचिकेतः । अथोच्यते संस्थापृष्ठ्यदक्षिणा आगूर्वा-
क्येऽनुद्भुत्यमानामेवं विधिषु निर्दिश्यते यत्र पृष्ठ्यविकल्पः । यत्र यत्र पृष्ठ्यस्यैकनियतिः,
यत्र संस्थाविकल्पस्तत्रैकस्याः संस्थायाः, यत्र दक्षिणाविकल्पस्तत्रान्यतरस्य नियतिः ।
यत्र त्रयाणां समुच्चयेन नियतिस्तत्र त्रयाणां समुच्चयेन विकल्पः । यत्र त्रयाणामन्य-

तमस्य नियतिस्तत्र त्रयाणामन्यतमस्य विकल्पः । यत्र द्वयोर्विकल्पस्तत्र द्वयोरन्यतरस्यैवं संकल्पः । ज्योतिषा त्रिकद्वुकेण साग्निचित्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । ज्योतिषा त्रिकद्वुकेणोक्थ्येनेति वा । केचिदेकाहेषु सर्वत्र पृष्ठ्यसंस्था दक्षिणाश्च सर्वत्रेच्छन्ति ।

अथ वैकल्पिके च तदैव ज्योतिषा त्रिकद्वुकेण साग्निचित्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । स्वर्गार्थमिति वा । ज्योतिषा त्रिकद्वुकेण साग्निचित्येनोक्थ्येन बृहत्साम्ना सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । केचिद्वायत्रीत्रिकद्वुकेण यक्ष्य इति । सर्वमुक्थ्यवत् । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनस्त्रिकद्वुको गोरिति त्रिंशन्नयल्लैघातवीया च । साग्निंको नाचिकेतो वा ।

आयुरुक्थ्योऽग्निष्टोमवद्भ्रातृव्यवतः । आयुरित्यत्राऽऽमयाविनस्ताऽमनुक्रमेण तस्य कर्माऽऽयुषा त्रिकद्वुकेणोक्थ्येन रथंतरसाम्ना द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये स्वर्गार्थमायुषा त्रिकद्वुकेणाग्निष्टोमेन यक्ष्ये सर्ववेदसेन वा । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनो विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति प्रतिवचनम् ॥ ८ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य संविदो विपर्याचेत ॥ ९ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं कृत्वा दानं सहस्रादधिकम् । सर्ववेदसे समाप्य पुनः पुनः पुत्रं याद्वेतसो (नो) (चेन्नो) विद्याद्वाऽन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्च ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले सर्वस्वं ददाति ॥ १० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते सहस्रं ददाति, सर्ववेदसे वोभयत्राश्वतरीदानम् । 'सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्पतः' (तै० सं० ७-१-१) इति वचनाद्यावतीर्वास्तोत्रियास्तावतीर्दक्षिणा विश्वजितः ॥ १० ॥

यदन्यद्वाह्मणानां दिक्षु वित्ताद्भूमेः सेनाभ्यश्च ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

उत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा दक्षिणे-
नौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य ब्रूयाद्यन्मेऽद ऋणं
यददस्तत्सर्वं ददामीति ॥ १२ ॥

यदुक्थ्यो विश्वजिच्छाखान्तरवचनात्तदाऽपि त्रयोऽतिग्राह्या गृह्यन्ते । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्याः (तै० सं० ७-१-१) इति वचनादुत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय दक्षिणेनौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य जुहुयाद्यन्मेऽद इति ॥ १२ ॥

उदवसाय रोहिणीं वत्सच्छवीं सकर्णपुच्छां
सखुरां सखुरीकामवाच्यतां परिधत्त । उष्णीषे-
ण शिरो वेष्टयत आदत्त औदुम्बरं चमसम् ।

औदुम्बरीं चाग्निम् । खादिरीं वैणवीं वा ।
 कल्माषीं सुषिरामसुषिरां वोभयतःक्ष्णु । ताम-
 न्यतरतःक्ष्णु । तां वा मूलभक्षो वा फलभक्षो
 वाऽरण्ये तिस्र उदुम्बरे वसतः । खनित्रेण जीवतो
 मूलं परिखायौदुम्बरे पात्रेऽवधायान्योन्यमप्या-
 दयतो मृन्मयेन पिबतो निषादे तिस्रो वैश्ये
 तिस्रो राजन्ये तिस्रो ब्राह्मण इत्येकेषाम् ॥ (ख० १) ॥ १३ ॥

उदवसानीयां कृत्वा रोहिणीं वत्सच्छत्रीमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा न याचेन्न दीयमानं प्रत्याचक्षते ॥ १४ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमोऽन्नभिजितस्याभिजित्यै ।

उभे बृहद्रथंतरे भवतः । परोक्षपृष्ठे वा ॥ १५ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोम इन्द्रेण दृष्ट इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमेनोभयसाम्ना सहस्रदक्षिणेन
 यक्ष्ये । अनभिजितस्य स्वर्गस्याभिजयार्थं स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतच्च साग्निकोऽ-
 नग्निर्वा । केचिदिन्द्रस्याभिजिता यक्ष्य इति । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीन इन्द्रस्या-
 भिजित् । त्रिंशत्रय ज(अंशत्रयोऽ)श्वतरश्चोभयत्र त्रैधातवीया च ॥ १५ ॥

बृहत्तु होतुः पशवश्चैकादशैकयूपे ॥ १६ ॥

यूपच्छेदनकाले एक एव यूपः । अग्निकोऽप्युपशयश्च, न पात्नीवतः । अग्नीषोमीय-
 काले द्वाभ्यां रशनाभ्यां यूपे परिव्ययणमाश्विनं गृहीत्वा विस्त्रस्य त्रिवृद्भ्यां परिवीय ।
 एकयूप एकादशिनीनाम् । उपाकरणमाग्नीयादिवारुणपर्यन्तानामुपशयं निधाय कृष्णमृ-
 गस्ते पशुरिति निर्देशः ॥ १६ ॥

सहस्रदक्षिणा वराणां वा द्वादशशतम् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले सहस्रं ददाति । अश्वतरं च । समाप्य त्रैधातवीया साग्निश्चेत्
 सौत्रामणी मैत्रावरुणी च नाचिकेतो वेति भाष्यकृतम् ॥ १७ ॥

सर्वजिताऽग्निष्टोमेन सर्वपृष्ठेन सर्वमाप्नोति

सर्वं जयति ॥ १८ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वजिताऽग्निष्टोमेन साग्निचित्येन महाव्रतपृष्ठेन सहस्रदक्षिणेन
 यक्ष्ये, सर्वावाप्त्यर्थमिति सकल्पः । षष्ठ्युत्तरपञ्चशतेन दक्षिणेन, इति वा सर्वजयो
 विफलमन्नादनसामर्थ्यं सर्वपापक्षयो विफलपाप्मानं तरति । सर्वं पाप्मानं तरतीति
 च्छन्दोगब्राह्मणवचनात् । सर्वावाप्तिर्मुक्तिः । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः सर्वजित् ।

सहस्रपक्षेऽशत्रयोऽग्निश्च नियतो नाचिकेतो वेति । केचिदग्निवदौषवसथ्यान्तं महारात्रे बुध्द्वेत्यादि सर्वं महाव्रतवत् । नात्र त्रयस्त्रिंशदतिग्राह्याः किंतु प्राकृता एव त्रयः । न तु प्राजापत्यः पशुः । आग्नेयश्छाग एव तस्य प्रचरणमित्यादिसर्वं पूर्ववत् । याजनं प्रति मैत्रावरुणी च ॥ १८ ॥

अन्नादश्च भवति ॥ १९ ॥

पूर्ववत्फलनिर्देशः ॥ १९ ॥

तस्य महाव्रतं पृष्ठचमकर्म शस्यते ॥ २० ॥

तस्य सर्वपृष्ठस्य महाव्रतं पृष्ठचमकर्म शस्यते प्रशंसतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सहस्रं दक्षिणा । विश्वतिर्वाऽष्टाविंशती-

नाम् ॥ २१ ॥

सहस्रदक्षिणेन पृष्ठच्युत्तरशतपञ्चशतेन वा ॥ २१ ॥

चत्वारः साहस्राः ॥ २२ ॥

चत्वारः सहस्रदक्षिणा निकायिनः ॥ २२ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा । सहस्राणां प्रथमः ।

प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृह-

त्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठति । सर्वज्योतिर-

ग्निष्टोम उभयसामा तृतीयः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्व-

स्यावरुद्ध्यै । त्रिरात्रसंमितोऽग्निष्टोमो रथंतर-

बृहत्सामोभयसामा वा चतुर्थः । त्रिरात्रस्य फल-

मवाम्नोति ॥ २३ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रथमः प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति त्रिषु (प्रतितिष्ठतीति) सर्वमायुरेतीत्यर्थः । सहस्रैर्ज्योतिषोऽहः साम्नाऽग्निष्टोमेन (साम्ना) सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । सर्वमायुष्यमवाप्नवानीति संकल्पः । केचित्सहस्रैर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वमग्निष्टोमवत् । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साहस्रो ज्योतिरिति । अंशत्रयः सहस्रदक्षिणा अश्वतरश्चोभयत्र त्रैधातवीया । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठतीति । सहस्रैर्यक्ष्ये पशुमान्भूयासामिति नामधेयप्राप्तानां गोधर्माणामविरोधेन निकायधर्माः । नामधेयाद्बृहत्पृष्ठनिकायादाग्निष्टोमः । शेषं पूर्ववत् । सर्वज्योतिरग्निष्टोमस्तृतीयः । सहस्रेण सर्वज्योतिषा यक्ष्ये । सर्वलोकजनार्थम् । शेषं पूर्ववत् ।

उभयपृष्ठतस्त्रिरात्रधर्मतोऽग्निष्टोमश्चतुर्थस्त्रिरात्रस्य फलमवाम्नोति गर्गात्रिरात्रस्य यत्फलं तदवाम्नोति । प्रजापतिं भूमानामित्यादि वसुरुद्रानिति वा सहस्रेण त्रिरात्रसंमितेन

यक्ष्ये । उक्तानामन्यतरकामानां सर्वमग्निष्टोमवत् । एतेष्वन्युत्तरवेद्योर्विकल्पः । ताण्डिनां चत्वारः साहस्रा ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथमः सर्वज्योतिर्द्वितीयोऽग्निष्टोमो विश्वज्योतिरुक्थ्यस्तृतीय उभयसामाऽतिरात्रसंमित एव चतुर्थः ॥ २३ ॥

चत्वारः साद्यस्काः ॥ २४ ॥

चत्वारः साद्यस्का निकायिनो दीक्षाप्रभृति सद्यः क्रियन्त इति साद्यस्काः ॥ २४ ॥

तेषां विशेषः ॥ २५ ॥

तेषां प्रथमस्य कर्मोच्यते ॥ २५ ॥

रथंतरसामा बृहत्सामोभयसामा वा प्रथमः । तस्मिन्कामाः सोमाहारे प्राधान्ये स्पर्धायां भ्रातृव्यव-
तस्तितीर्षा ॥ (ख० २) ॥ स्वर्गः पशवो वा ॥ २६ ॥

वसन्ते त्रयोदश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा साद्यस्केण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नुवानीति पशुमान्भूयासामिति वा । विद्युदसि चतुरग्रे सोमप्रवाकान्वृणीते । वर्गचतुष्टयस्य वरणार्थमृत्विजो नानादिक्षवस्थिता भवन्ति । एकः सोमप्रवाकोऽश्वचतुष्टययुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा तथैवोत्तरतस्त्रिक्रोशं गच्छति । एकोऽश्वद्वययुक्तं रथमारुह्य प्रतीचीं दिशं प्रति क्रोशमात्रमेक एकाश्वयुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा दक्षिणां दिशं प्रति क्रोशं गच्छति । तस्मिन्स्तस्मिन्नवस्थिता ऋत्विजो भवन्ति । प्राच्यां दिक्ष्वध्वर्युरुत्तरस्यां ब्रह्मा पश्चाद्धोता दक्षिणत उद्गाता एवं गत्वा भूर्वस्यां दिश्यध्वर्युः पृच्छति । आङ्गिरसो भ्रातृव्यो यजमानस्य तं प्रति सोमप्रवाकमाह यज्ञशर्मणस्तृतीयेऽहनि सोमो भविष्यति काञ्चिन्नाहीन इति पृष्टे नाहीनः साद्यस्क इति महाव्रतमेवोच इति जपितवन्तं रथेऽवस्थाप्य यजमानगृहं गच्छति सोमप्रवाकोऽध्वर्युः—पन्था नामासी (सि) देवो देवमेत्विति च रथस्थ एव यजमागृहं गत्वा पितरो भूः, एवं ब्रह्माणमानयति उत्तरतः पश्चाद्धोतारं दक्षिणत उद्गातारम् । होत्रोद्गात्रोः स्वस्वसूत्रोक्तप्रश्नप्रतिवचनमिति भाष्यकृतम् ।

तानृत्विजो वृणीते होतृप्रभृतीन् । अथ मधुपर्कः सक्षेदं नान्दीश्राद्धं विधाय सक्षेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २६ ॥

पूर्वेशुराग्नेयः सौम्यो बार्हस्पत्यश्च पशवः ॥ २७ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये । उदवसाय न विद्युत्पद्भोता पश्चिष्ट्यादौ शाखाहरणादिवेदिमानकाले आदित्यं मघा (धना) मीतिवत् । तत्र मध्ये दक्षिणतो यूपस्थानमिति यद्वदिह वेदिमानम् । तस्माद्द्वादशाङ्गुलवृद्धिमानदण्डस्य दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । अपरे तु शंभ्यामात्रामिति । यूपच्छेदनकाले यूपत्रयस्य (यूपत्रीन्) च्छेदनमुपशयस्य च धार-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४०१

यत्याहवनीयं व्याघारयत्युत्तरवेदिं यथाप्राप्तानुवादो द्व्यहकालः पशुरिति न्यायः । न सद्यस्कालः । अतः परं धारयत्याहवनीयमित्यादि ।

श्वोभूते व्याघारणप्रभृति तस्मिन्नहनि प्रोक्षणान्तं कृत्वा विरामः । सर्पि-
ष्मदशनं जायापत्योरावश्यकमिति भाष्यकृत् । रात्रौ शयनकाले हिरण्यं मुखे न्यस्य
(निधाय) प्रियाया (भार्याया) वोरू (रौ) शेते ब्रह्मचारी भूत्वा यजमानः ।
उपधानस्थानमूरुं कृत्वा रात्रौ न मैथुनादि । ब्रह्मचारिवचनात् ।

श्वोभूतेऽग्निप्रणयनादि आज्यानि सादयित्वा युनाज्मि तिस्र इति केचित् । एता
असदान्निति यूपत्रयस्योच्छ्रयणं, पशुभिरेहीत्यादि । केचिदाग्नेयं कृष्णग्रीवमुपाकरोति ।
श्वेतपृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । एकादशिनीवदिति । अग्नये त्वा जुष्टं० सोमाय त्वा
जुष्टं० बृहस्पतये त्वा जुष्टं० उपशयनीयानामाखुनिर्देशः सर्वमेकादशिनीवत् वपाहोमान्तं
कृत्वा शेषं पूर्ववत् । केचिद्भाता रातिरिति नव समिष्टयजूषि जुहोतीति । ब्राह्मणतर्पणा-
न्तोऽयं पशुरिति भाष्यकृत् ॥ २७ ॥

तदलाभ एतासां देवतानामानुपूर्व्येणाऽऽग्नेयोऽ-
ष्टाकपालश्चरू चेतरौ ॥ २८ ॥

अथवा—एतासां देवतानामष्टाकपालः प्रथमः पुरोडाशः, इतरौ चरू । एवमि-
ष्टिर्वा पशुर्वा भवतीति भरद्वाजवैखानसावाहतुः ॥ २८ ॥

धारयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

पाशुकवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

व्याघारयत्युत्तरवेदिम् ॥ ३० ॥

आघारो यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । प्राधान्यात् प्राथम्याद्वा । गतमन्यत् ॥ ३० ॥

सर्पिष्मदशनम् ॥ ३१ ॥

दंपत्योः ॥ ३१ ॥

हिरण्यं मुखेऽन्वास्यान्तरौ प्रियायै भार्यायै ब्रह्म-
चारी शेते ॥ ३२ ॥

व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

इष्ट्या यक्ष्ये । ऋत्विजः समारूढा भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमिष्टिकर्म पशुकर्म वा समाप्याग्नीन्समारोप्य देवयजनम् ॥ ३३ ॥

तान्निधाय श्वोभूते सर्वदिशोऽश्वरथा सक्षरि-
हतयः सोमप्रवाका विधावन्ति ॥ ३४ ॥ तेभ्यो

यन्नवनीतमुदीयात्तदाज्येऽवनयेत् ॥ ३५ ॥ यो-
जने चतुर्युजा प्राच्यां दिशि युग्यक्रोशोत्सर्गेणे-
तरासु प्रसव्यः स्थूरिणां ततः परिक्रमयेदश्वत-
री रथो वैकप्रदक्षिणं योजनादीनि वा क्रोशान्य-
श्वरथेन प्रदक्षिणम् ॥ ३६ ॥

व्याख्यातमिदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

व्याख्यात उत्सर्गः ॥ ३७ ॥

एवं देवयजनं गत्वाऽध्यवसायाग्निहोत्रहोमं हुत्वा महारात्रे बुद्ध्वां प्रातरग्निहोत्रं
जुहोतीति च्छन्दोगवचनात् । हुत्वाऽऽज्यं पशव इत्यादि रात्रावेव संभारयजुः । अथ
सोमपरिवेषणाद्यथं सप्तहोता, उदित आदित्ये पुनः प्रणीय स्वे दक्ष इत्युपस्थाय दीक्षणी-
याद्याभिधानान्तम् । अत्र व्रतलोपः । व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्ग एवाग्निज्योतिष्मत इति
प्रकृतिवन्न जागरणं, न पूषा सन्नेति केचित्कुर्वन्ति । एष्टी स्थेत्यन्तं कृत्वाऽहं तदस्मि०
आजुह्वान इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः ॥ ३८ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य सोमक्रयणः । त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः । तत्र सोमक्रयण-
काशकानां मन्त्राणामूहो मीमांसकैरभिहितः । केचिदूहेन तस्या आत्मा तस्या रूपमिति
तत्र दशकनुय एव क्रतुपरत्वेन विधानादेव द्रष्टव्या । अन्ये त्वेवं मीत्वा सोमं तत आति-
थ्यप्रचारो न तु वृत्तं कालाभावात् । तानूनप्त्रादि । न तु प्रवर्ग्यः काललोपात् ।
केचिदिच्छन्ति । या त अग्न इत्यादि मार्जनान्तम् ॥ ३८ ॥

उपसत्सु त्रिः संमीलेत् ॥ ३९ ॥

उपसदः कर्मोपसत् संवर्तमानासुः त्रिः संमीलेत् । एकासामुपसदामसंमीलनेन त्रिरा-
त्रभक्तिः ॥ ३९ ॥

संमीलय वा प्रचरेत् ॥ ४० ॥

अपि वा नापराह्निक्योपसदस्तस्माद्विकल्पः । पौर्वाह्निकीनां लोप एव । पौर्वाह-
निक्या प्रचर्य संमीलय वेदिमानम् ॥ ४० ॥

यवोर्वरा वेदिः ॥ ४१ ॥

भवतीति शेषः । यवभूमिः सस्यायति(स्ययुता) वेदिर्भवाति तां यवभूमिं विमैत्वेति
मिनोति इमां नराः कृणुतेति न भवति । पश्चादिषु खननार्थस्य वेदं कृत्वा स्तम्बयजुरादि
क्रियते । खनिं प्रीत्यवेक्ष्य वसवस्त्वा० अपाररुमेत्यस्य लोपः । इमां नरा इति च
लुप्यते । देवस्य सवितुः, चतुःशिखण्डा तस्यां सुपर्णाविति भवति ॥ ४१ ॥

यवानीं खल उत्तरवेदिः ॥ ४२ ॥

यवखल उत्तरवेदिस्थाने स्यात्तदनुसारेण वेदिः । तत्खले वित्तायनी मेऽसीत्यादि क्रियते । एवं चात्वालदेशेऽभ्याधानादि लुप्यते । ध्रुवोऽसि० देवेभ्यः कल्पस्वेत्यादि सर्वं भवति । न तूत्तरनाभिनिवपनम् । चतुःशिखण्डा । इन्द्रघोषस्त्वा० इत्यादि प्रच्छादनान्तम् । न त्वत्र व्रतप्रदानम् । सर्वत्र साद्यस्के तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वा पौर्वाह्णिक्या, अग्रे त्वक् सुजागृहीत्यादेलोपः । अग्निं ज्योतिष्मत इत्यादेश्च पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वाऽग्निप्रणयनं व्याघारणादि क्रियते उत्तरवेदेः पारिग्रहश्च भवति । अग्निवत्युत्तरं परिग्राहम् ॥ ४२ ॥

आरोहणे हविर्धाने ॥ ४३ ॥

आरोहणे हविर्धाने देशगमनार्थं शकट इत्यर्थः । हविर्धानप्रवर्तनाद्याग्नीध्रमण्डपसं-
मार्जनं प्रकृतिवदबोध्यम् ॥ ४३ ॥

विमितः सदः ॥ ४४ ॥

पारिमितं सदो व्याख्यातम् । पूर्वमेव कृतं भवति सद इति भरद्वाजः ॥ ४४ ॥

स्फयो यूपः स्फयाग्रः खलेवालीति वा ॥ ४५ ॥

स्फयो यूपो भवति । स्पष्टमन्यत् । केचिदौदुम्बर्यादेलोप एन्द्रमसीति संमिताभिमर्शनमौदुम्बर्यादिहोमश्च लुप्यते । केचित्तत्स्थाने स्थाणुमिच्छन्ति ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीयकालेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-
पति । ईजानस्य गृहाद्वसतीवरीर्गृह्णाति ॥ ४६ ॥

अग्नीषोमीयपशुकालेऽग्नीषोमीयेष्टिरेव । प्रस्तरादिहरणं नत्वातिथ्याया बर्हिः पारि-
स्तरणादि कर्मणे वा । यज्ञपात्रसादनादि प्रचरणीं स्रुचं पञ्चमीं प्रयुनक्त्येकादशकपा-
लानि स्फयश्च द्वंद्वं (कृष्णाजिनादिषट्सर्वाण्यष्टकादीनि) पवित्रकरणं यजमान वाचं
यच्छ संविशन्तां वाग्यतः पात्राणि० वानस्पत्याऽसीत्यादि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यादि ।
सं ब्रह्मणः पृच्यस्त्वेत्येवमन्तं कृत्वा वेदिकरणादि । प्रोक्षणीरासादयेत्याज्यस्य ग्रहण-
काले प्रचरणमादित इत्यादि गृहीत्वा प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नीत्यादि नत्वजमनुनयन्ति तथे-
ध्माबर्हिषोः प्रोक्षणादि आज्यान्यभिमन्त्र्य यूपमानं सामिधेनीभ्य इत्यादि । अग्नीषोमी-
येन पुरोडाशेन प्रचर्य पिता पुत्रीयार्थं संप्रेष्यति । तमाहूयार(ये)जानस्य गृहाद्वहु-
याजिनो गृहादित्यर्थः । तस्माच्च वसतीवरीर्गृह्णाति । अपरेण शालामुखीयमुपसाद-
यित्वा स्विष्टकृदादिसिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

संस्थितायां वा वसतीवरीः परिहृत्य संप्रेष्यति । या यजमानस्येत्यादि पञ्चदोहार्थं
शाखाद्वयाहरणमातिथ्याया बर्हिस्तूष्णीमुपसन्नह्यति । तान्परिधीन्पाशुक इध्म उपसन्नह्य-

त्येवं परिस्तरणान्तम् । सवनीयवत्तदानमिवाग्नेये नयेत्यादिसौमिकं कर्म । पशुपात्रसादनकाले तिस्रः पशुरशना द्वे यूपरशने । तथैव वपाश्रपण्यादयः । आश्विनं गृहीत्वा यूपं समार्जनकाले खलेवाली यूपो भवति । यूपः स्थाने पूर्वमेव निहितो भवति । तदनुसारेण यूपकल्पनादि वृक्षनियमतक्षणच्छेदनाष्टास्त्री(श्री)करणश्रयणसमार्जनादयो निवर्तन्ते । अपरः संस्कारश्च निवर्तते । स्फयाकृतिर्वा लेङ्गले(लाङ्गली)षाकृतिर्वा । खलेवाली लोकप्रसिद्धैव । आश्विनग्रहणोत्तरकालं खलेवाल्याज्यमानीयानुब्रूहीत्यादि । यजमानो येन यूपान्कालेनानक्ति कालोऽपि स चपालो दूतामित्यर्थः । दूतं चपालभाग इति च्छन्दोगवचनात् । अद्वतमैन्द्रमसीत्यनक्ति सुपिप्पलेति प्रतिमुञ्चति । देवस्य त्वेति लुप्यते । रशनादेशे संसृशति । खलेवाल्यै परिव्ययमाणायानुब्रूहीत्यादि । द्वाभ्यां परिव्ययणं न स्वरूहं, येन केनचिद्वाज्ञियकाष्ठेनोपवेषवत् ॥ ४६ ॥

सवनीयकाले सह पशूनालभते ॥ ४७ ॥

अत्र सवनीयकाले सह पशूनालभते प्रथममाग्नेयं सवनीयमुपाकरोति स्थानात् ॥ ४७ ॥

अग्नीषोमीयं सवनीयमनूबन्ध्यां च ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयानूबन्ध्ययोः प्रतिनिधिर्वक्ष्यते । न च सवनीयस्येति वाच्यम् ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीय एकादशकपालोऽनूबन्ध्यायाः स्थाने भैत्रावरुण्याऽऽभिक्षया यजेत ॥ ४९ ॥

गतः ॥ ४९ ॥

सदश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५० ॥

बाह्यीकजातः सैन्धवोऽश्व इत्यर्थः । रुक्मप्रतिमु(यु)क्तं दद्यादित्यापस्तम्बः ॥ ५० ॥

तमाङ्गिरसाय भ्रातृव्याय वा दद्यात् ॥ ५१ ॥

तमश्वमाङ्गिरसायाध्वर्यवे शत्रवे वा दानं वचनात् ॥ ५१ ॥

द्वेष्यं वा ब्राह्मणं वृत्वा तस्मा अश्वं

श्वेतं रुक्मप्रतियुक्तं दद्यात् ॥ ५२ ॥

कृ(क)तोरारम्भात्पूर्वमेव भ्रातृव्यः पश्चान्मित्रभूतः । एवं भूताय भ्रातृव्यायाध्वर्यव-आङ्गिरसाय दद्यात् । अश्वं दक्षिणाऽपनीय इतरेषां केचिदुद्गातुरेव दीयत इति च्छन्दोगवचनात् । सुत्येऽहनि समाप्ते क्रतौ प्रतिपूरुषमितरेषां प्रतिपुरुषमेका गोर्दीयते च्छन्दोगवचनात् । सुत्येऽहनि ऋत्विग्भ्यः कश्चिद्दद्यादित्येवमश्वदानं कृत्वा विषाणप्रासनं सर्वमग्निः (श्री)षोमवत् । प्रागस्तमयादवभृथः । अनूबन्ध्यायाः स्थाने भैत्रावरुण्याऽऽभिक्षया, उदवसानीयान्तं, अस्य क्रतोरङ्गिरसोऽध्वर्युर्भवति ॥ ५२ ॥

संवत्सरं नोपर्युपविशेत् । न मासमश्रीयात् ।
न स्त्रियं नावपद्येत । न पादाववनेनिजीत
नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत । सा दीक्षा । यदि संव-
त्सरं नोदाश्रंसीत । द्वादशाहम् ॥ (ख०४) ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा पादावनेजनादि व्रतम् ॥ तत्र श्लोकः—

एकाहेष्विति यत्सूत्रं प्राप्तस्याप्यनुवादकम् ।
केचिद्विधायकं ब्रूयुरानर्थक्यमयात्ततः ॥
बृहत्पृष्ठे कृतावेवं सहस्रं तत्र दक्षिणाः ।
श्यैतस्य विद्यमानत्वात्सहस्रेणैव शिक्षति ॥
अग्निरुत्तरवेदिश्च विकल्पेन विधीयते ।
ज्योतिस्त्रिकद्रुकस्त्वाद्या गोस्त्रिकद्रुक एव च ॥
आयुस्त्रिकद्रुकस्त्वायुर्वाक्यानामद्वयं भवेत् ।
एकाहेषु च साद्यस्त्रे नाग्निः पक्षयोश्चितिर्ध्रुवा ॥
एकाहेषु सहस्रेषु नाचिकेतस्तु वा भवेत् ।
नियतं केचिदिच्छन्ति सहस्रेऽध्वतरः स्मृतः ॥
त्रैधातवीययाऽऽदौ स्यादन्ते चैव ततः परम् ।
दक्षिणापृष्ठसंस्थाननिर्देशे नियमो न हि ॥
एषु त्रैधातवीया हि सर्वपृष्ठस्तु विश्वजित् ।
अत्रावश्यतरं प्रोक्तं दीयते सकलं धनम् ॥
ज्येष्ठत्रस्य च विभज्यैवं दत्त्वा धावेत्सुतं पुनः ।
उत्तमां दक्षिणां नित्वा यन्मेदस्तु जपेत्ततः ॥
संस्थाप्य रोहिणीमादि शेषमुत्तरतः परम् ।
इन्द्रस्याभिजिता यज्ञे सहस्रं तत्र दीयते ॥
एकयूपे ह्यनग्नौ च तथैकादाशिनाः स्मृताः ।
उत्तरं सर्वजित्कर्म पापस्याद (पापानाम्) पनौदकम् ॥
चयनं नियतं प्रोक्तं व्रतं वत्सरमेव च ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां
सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

द्वितीयस्यैकविंशतिमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
विनं याजयेदेतेनाग्नाद्यकामं प्रजाकामं पशु-
कामं वा ॥ १ ॥

एतेनोत्तरे व्याख्याताः—द्वितीयस्य कर्म साद्यरक्रेण यक्ष्ये चिररोगमुक्त्यर्थमामया-
व्यन्नादिकामी पशुकामी वा । एतेन यजेत । शेषं पूर्ववत् । पञ्चदशमग्निष्टोमसाम
कृत्वा (२२-४-२) इत्यापस्तम्बः । पञ्चदशस्तोममग्निष्टोमसाम । छन्दोगानामेकविं-
शमग्निष्टोमसाम द्वितीयस्य कर्म ॥ १ ॥

तिसृभिस्त्रिसृभिरावर्तते ॥ २ ॥

ऋग्भिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीयस्य चतुर्थस्याष्टादशानुत्तरौ पवमानौ वा ॥ ३ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्याष्टादशानुत्तरौ पवमानौ चेत्यापस्तम्बः ॥ ३ ॥

परोक्षपृष्ठौ वा चतुरष्टादशः । पञ्चमो होतुराज्य-
मष्टादशानुत्तरौ पवमानौ । होतुः पृष्ठं परिक्री-
श्चतुर्विंशन्नहिष्पवमानः स्वर्गकामा भवन्ति ॥ ४ ॥

छन्दोब्राह्मणमतात् ॥ ४ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्य चतुर्विंशानुत्तरौ
पवमानौ ॥ ५ ॥

हीनानुजावरोऽधिकारी । आनुजावरो व्याख्यातः । स एव हीनः दुःखभीर्दारिद्र्या-
दिभीर्वा न मन्त्रिरिति कर्म नाम । श्वः सुत्येति च । तस्य कर्म साद्यस्क्रेणानुक्रियया
श्वः सुत्या यक्ष्ये । आदित्यानवाप्नवानीति संकल्पः सर्वं प्रथमवत् ॥ ५ ॥

अश्वसादः सोमप्रवाकः ॥ ६ ॥

एक एवाश्वारोहः । न रथारोहः ॥ ६ ॥

दधिद्वुतिश्च त्रिक्रोशेऽन्ततः प्राह ॥ ७ ॥

क्षीरद्वुतिस्थाने दधिद्वुतिर्भवति । त्रिक्रोशेऽन्ततो गव्युत्यन्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्त्रीगौः सोमक्रयणीः ॥ ८ ॥

योजने प्रथमं तत्राऽऽङ्गिरसमध्वर्युमथ क्रोशे दक्षिणतो ब्राह्मणोऽथ द्विक्रोशे पश्चिमे
भारद्वाजं होतारमत्रोत्तरतस्त्रिक्रोशेऽन्तत उद्गातारमेवं सोमप्रवाके तत्र तत्र गत्वा वरणं

कुर्यात् । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साद्यस्करोऽनुकृत्वश्वः श्वः सुत्येत्यश्वारूढा ऋत्विज आग्नेयाद्यदिष्टिर्वा पशुर्वा पूर्ववत् ॥

शयनं चाशयनं च तथैव दीक्षणीयादि प्रायणीयान्तं विधाय विरामः । श्वोभूते सोमक्रयप्रभृत्युदवसानानीयान्तं छन्दोगवचनात्तस्य क्रयप्रभृत्युत्तराहः स्यादिति वचनाञ्चि-
(स्त्री) गौः समक्रयणी प्रकृतिवत् ॥ ८ ॥

प्रक्षुताग्रो यूपः ॥ ९ ॥

स्तक्षुताग्रो यूपो भवति ॥ ९ ॥

संमीलनं वेदिर्हविर्धानेऽग्नीषोमीयो वसतीवरीर्दक्षिणा च ॥ १० ॥

त्रीह्युर्वरा वेदिः । त्रीहीणां खल उत्तरवेदिः ॥ १० ॥

प्रथमेन समानं चात्र द्वेष्यस्य वरणम् ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन सद्यः स्वाराज्यं गच्छति ॥ १२ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन च्युत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्नेराग्निष्टोमेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १३ ॥

अन्नं ददातीति ह्यन्नाद्यं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजापतरेकत्रिकोऽग्निष्टोमः । प्रजापतिमाप्नोति ॥ १४ ॥

तेन प्रजापतिस्वाराज्यमाप्नोति ॥ १४ ॥

भ्रानृच्येप्सायामनुक्रियौ पश्वालम्भो भोजनं हि-

रण्यान्वसनं शय्यावनयनम् । प्रथमेन समा-

नं सदः ॥ १५ ॥

गतः ॥ १५ ॥

सोमप्रवाको दधिद्रव(ह)तिश्च ॥ १६ ॥

व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अत्राश्विपदं परं मध्ये क्रोश ऋत्विजो विरहिता

भवन्ति ॥ १७ ॥

ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ॥ १७ ॥

त एनं प्रातरूपसमेत्य प्रजापतिर्गोधूमोर्वरा वेदि-

र्गोधूमानां खल उत्तरवेदिरारोहणे हविर्धाने

विमितं सदः । स्फयो यूपः स्या(स्फया)ग्रः

खलेवाली वा । वडवा श्वेता दक्षिणा । ब्रह्मणे
देया । यथा प्रकृतीतरेभ्यः परिक्रिया चतुर्विंश-
शक्तिस्तोत्रीयेण भ्रातृव्याय प्रोच्य यजेत । विश्व-
जिच्छल्पेन सर्वस्तोमेन सर्वान्कामानवाप्नोति
॥ १८ ॥

मुख्यं षोडशिमन्तं कृत्वा पुनश्च क्रम एवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो
दशमाहविकारः पूर्ववन्मानादि । तैत्तिरीयाणां क्लृप्तिः । तृतीयच्छन्दोऽनुक्रमाच्छन्दो-
वतां दशरात्रेण यक्ष्ये पुरुषं पशुमोजो विद्मामी(न्दानीः)ति फलनिर्देशः । अहर्विशेषः—अ-
भ्यासङ्ग्यः षडन्तः । यत्र च्छन्दोमातिरात्रस्तत्रापि मानसम् । अभ्यासङ्ग्य इति कोऽर्थः ।
तृतीयसवनषट्त्रिंशस्तोत्राणां समुदायः । अथैतेषामभ्यासभ्यः पञ्चाहश्चत्वारः छन्दोमा
अतिरात्रपृष्ठमहरतिरात्रो धि(विधी)यते । उभयपक्षे चतुर्थे षोडशीं, चत्वारश्छ-
न्दोमा इति । अपि वाऽन्येन सहातिरात्रे छन्दोमानां चतुर्थस्य नामातिदेशान्मानसप्रा-
प्तिरतिरात्रस्य स्थानात्प्राप्तिः । एवं सत्युभयत्र केचित्कुर्वन्ति । अतिरात्र एवोभयपक्षेऽ-
ग्निषोमयिपशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् ।

कौसुरविन्दश्चतुर्थः—कौसुरविन्देनातिरात्रेण यक्ष्ये । बहवो भूयादिपूर्ववत् । अह-
र्यागविशेषः—वृत्तोऽग्निष्टोमः पार्थिकस्य पूर्वत्रयहविकारः, त्रयः पञ्चदश उक्थ्याः ।
उत्तरत्रयहविकारास्त्रयः सप्तदश उक्थ्याः । छन्दोमानामविरामः । एकविंशोऽतिरात्रः ।
अत्रापि मानसमन्त्रिका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत्पयस्यान्तम् ।

पौण्डरीक एकादशरात्रोऽयुतदक्षिणाऽत्र कर्म द्वादशाहवत् । शिशिर एकाष्टकायां
पौण्डरीकेण यक्ष्ये सर्वाभृद्धिमवाप्नवानीति । अथवा परमेष्ठितां गच्छामीति । अथवा—
स्वर्गार्थमिति । महाग्निः काठको वौपवसथयान्तं द्वादशाहवत् । अग्नीषोमीये रात्रौ
वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वाऽभ्यासङ्ग्यः षडहस्याऽऽरम्भः । अभ्यासङ्ग्यः
षडहश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयश्छन्दोमातिरात्रश्छन्दोमानामिति वाक्यधर्माः केचित्स(षड)-
हान्तः । मध्वशनादि । अथ चतुष्टोमच्छन्दोमानां पृथग्विकारोऽन्वहं सहस्राणि ददाति ।
अश्वसहस्रमुत्तमेऽन्वहं शतमाना अत्र गावः । अथ ग्रहः—ऐन्द्रवायवाग्रः शुक्राग्र आग्रयणाग्र
एव त्रिरावृत्तिर्भवत्यह्ना दशम ऐन्द्रवायवाग्र इत्यादि ।

अथ कापेयानामन्वह एकैकेन व्यत्यासेनाग्नौ यूपः प्राकृत एव । चषालो यूपो
भवति । व्रीह्युत्तरे वेदिः व्रीहीणां खल उक्ता (तरा)वेदिः । भारद्वाजो होता भवतीत्या-
पस्तम्बः । आस्मिन्कृताविति शेषः । शेषं पूर्ववत् ॥

विश्वजिच्छिल्पश्चतुर्थः । तस्य कर्म—साद्यस्क्रेण विश्वजिच्छिल्पेन यक्ष्ये । सर्वस्या-
न्नाद्यस्य प्रस्वं(प्रसवं) गच्छेयमिति नामधेयाद्विश्वजिति विरोधेन निकायिनां धर्माः । सर्व
प्रथमवत् । ऋत्विग्भरणादयो नाहीनो विश्वजिच्छिल्पः साद्यस्कः पश्व(शव)श्च ।
तथैवोदित आदित्ये दीक्षणीयादिद्व्यहसाद्यस्कः सुत्या च च्छन्दोगवचात् । अथ वा व्यह-
साद्यो(ध्यो) वा दीक्षाप्रभृतिप्रायणीयान्तः प्रथमाहः क्रयप्रभृत्युदवसायान्तं सवनीयप-
रिस्तरणान्तं द्वितीयं सौम्यमुत्तमे च विश्वजिद्धर्माः सर्वपृष्ठसर्वस्तोमादयः सर्ववेदसदक्षिणा
विश्वजिच्छिल्प इति । शिल्पयुक्त इत्यर्थः । वालखिल्यवृषाकपिकुन्तादिभिरित्येके । तत
उदवसानीयान्तं विधाय रोहिणीं वत्समित्यादि । ततः पादावनेजनादिसाद्यस्कधर्मा
भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्येनेनाभिचरन्यजेत ॥ १९ ॥

श्येनादिशब्दास्तेषु गुणविधिरुत कर्मनामधेयं वेति संशयः । अत्यन्तनिरूढत्वाद्गुण-
विधिज्यैर्वेतिष्टोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि सोमं वाधते । यद्वा गुणविशि-
ष्टकर्मविधानमप्रसिद्धार्थकल्पनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत् । नच यथा वै श्येनो
निपत्येत्यादिवाक्यशेषदर्शितक्रियासामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् ।
अत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वाद्गौणत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भृत्तिर्गौणीति वक्ष्यति । तद्वरं लक्ष-
णैवाऽऽश्रिता । गौणत्वे चात्यन्तार्थान्तरपरत्वाच्छ्रुतिबाधः । लक्षणायां तु तद्वत्यपि वर्त-
मानः श्येनशब्दो लोहितोष्णीषादिवदुपसर्जनार्थश्येनविधिपर एव करणीभूतेन तु
यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणां लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्ष-
णाश्रयणम् । तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः । उच्यते—गुणविधौ तावत्स
एव स्तोतव्यः । तस्य चाऽऽत्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानु-
पपत्तिः । विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः । न च सोमादिवत्पदान्तरस्यानन्यगतित्वं
यथा वै श्येन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अवश्यं हि वाक्य-
शेषस्येदमेव प्रयोजनम्—कथं नाम श्येनशब्दस्य यागनामधेयता विज्ञायतेति । तस्मा-
न्नामधेयम् (जै० सू० १-४-९) ।

तस्य कर्म श्येनेन यक्ष्ये । शत्रुमरणार्थमिति संकल्पः । ऋत्विग्भरणाकाले व्रात्यपुत्रा-
ञ्छस्त्रशास्त्रकुशलाननूचानान्वा ऋत्विजो वृणीते । व्रति(वाता)नवनीतमाज्यप्रतिनिधिः ।
सर्वेषामङ्गानामाज्यकार्योणां वाताया दुग्धम् । अभिवाता व्याधिगता इति च्छन्दो-
गवचनात् द्रु(दृ)तौ क्षिप्तं भवति ॥ १९ ॥

रथौ हविर्धाने ॥ २० ॥

भवत इति शेषः ॥ २० ॥

तैल्वको वाधको वा स्प्याग्रो यूपः ॥ २१ ॥

चपालस्थाने विद्यते ॥ २१ ॥

शावनभ्ये अधिषवणफलके भवतः ॥ २२ ॥

चोदनाद्भवतः ॥ २२ ॥

अग्नये रुद्रवते लोहितः पशुः ॥ २३ ॥

लोहितवर्णः पशुः ॥ २३ ॥

सादयत्युपाश्वन्तर्यामौ ॥ २४ ॥

हविर्धाने इति शेषः ॥ २४ ॥

शरमयं वहिः ॥ २५ ॥

भवतीति शेषः । यत्र यत्र बर्हिर्भवति तत्र तत्र औद्धवः प्रस्तर इत्यापस्तम्बः ॥ २५ ॥

वैभीदक इध्मः ॥ २६ ॥

वैभीतक इध्मः सर्वत्र । बाणवन्तः परिधय इत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निर्वीता ऋत्विजः

प्रचरन्ति ॥ २७ ॥

छन्दोगवचनात्प्रधानधर्मा हिरण्यमालावधजमानस्य लोहितोष्णीषादिनियमः । याग-
काले निर्वीताः कण्ठालम्बितयज्ञोपवीता ऋत्विजः प्रचरेयुः ॥ २७ ॥

नवनवदक्षिणाः कर्णा बण्डाः कूटाः ॥ २८ ॥

खण्डा काणा इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ २८ ॥

तां दक्षिणाकाले कण्ठकैर्वितुदेयुः ॥ २९ ॥

तां लोहितोष्णीषादिकाम् । वितुदेयुः पीडयेयुरूद्राता लोहितोष्णीषादिभि-
र्वितुदेयुः समाख्यानात् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—‘ इच्छन्हन्येतेति कण्वरथंतर-
पवमाने कुर्याद्बृहत्पृष्ठम् । जीयेतेत्येतद्विपरीतम् । परां परावतं गच्छेन्न प्रतितिष्ठेदिति
पूर्ववत्प्लवं च ब्रह्मसाम कुर्यात् । प्रजापतेरेकात्रिकोऽग्निष्टोमः सर्वस्य पाप्मनो निर्दिश्य
गच्छति । ‘चतुर्विंशतिं गा दक्षिणा ददाति’ (आप० श्रौ० २२ ४-२९) इति ।
यदीच्छन्हन्येतेति तथा रथंतरपवमाने माध्यंदिने बृहत्पृष्ठो भवत्येतद्वा विपरीतसाम्नोः
सर्वज्यानि जीयेतेति श्येन आरब्धश्चेत्तदानीं विपरीतं बृहत्पवमाने रथंतरपृष्ठ इति सर्व-
ज्यानि पक्षे परां परावतं गच्छेद्यत्र तत्रापि न प्रतितिष्ठेदिति श्येन आरब्धस्तदा पूर्वव-
त्समानविधिः, रथंतरपवमाने (वा) बृहत्पृष्ठ इति तदा प्लवं ब्रह्मसाम कुर्यात् । इतर-
योस्तु पक्षयोः प्लव आहवे वरमाणं सर्वज्यानिश्च । यत्र कुत्रचित्प्रतिष्ठानिवृत्तिश्च श्येनफलं
शेषमुक्तं साद्यस्क्री वा श्येन एकात्रिकस्ताः षट्साद्यस्क्रा इति शौचि(?) वक्षति(वक्षयति)

इति च्छन्दोगवचनात् । आपस्य साद्यस्क इति शबरस्वामिना व्याख्यातं जैमिनीयतृतीयाध्याये । तदा प्रथमसाद्यस्कवच्छेदो (च्छये) नधर्माश्च वर्तन्ते । प्रजापतेरेकात्रिकोऽग्निष्टोमो भवति । तस्य कर्म—प्रजापतेरेकात्रिकेण यक्ष्ये । सर्वपापक्षयार्थमिति संकल्पः । शेषं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २९ ॥

त्रयो वाचस्तोमास्तेषां द्वावाग्निष्टोमौ । सर्वस्तो-
मोऽतिरात्र उत्तमः । तस्मिन्सर्वा ऋचः सर्वाणि
सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्येरन् ॥ ३० ॥

साग्निकोऽनग्निको वा भ्रूणहत्यापनोदकं सर्वपापापनोदकमेतत्कर्म तृतीयो वाचस्तोमा निकायिनः पूर्वावाग्निष्टोमौ सरथंतरसामानौ । प्रथमस्य कर्म । वाचस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । तस्याग्निष्टोमवत्कल्पः । नाहीनो वाचस्तोमस्तत्र विशेषः—तस्मिन्निति । सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्यन्ते । तत्रैव समाम्नातमेकया बहिष्पवमानं सहस्रेणाज्यान्ययुतं नियुतमर्बुदं न्यर्बुदं निखर्वकं समुद्रं सलिलमन्तमिति स्तोत्राणां संख्यामुक्त्वाऽऽह—‘तस्मिन्सर्वा ऋचः’ इति । ऋग्वेदविहिताः सर्वे (र्वाः) जप्याः । यत्र यजुषो यजुर्वेदविहिताश्चार्चश्चाकरणा जपोपस्थानानुमन्त्राणाः सर्वे (र्वाः) समुच्चयेन प्रयोक्तव्याः । केचित्—करणा विप्रयोगा यथाभागं व्यावर्तयाम् । पूषा वां बिले विष्यतु । देवो वां विभजतु । अर्यमा वां विभजतु इत्येवमादीनामपि चतुर्भिरग्निमादत्ते । अष्टामिः संभरति, इत्येवमादीनां समुच्चयः । साम्येकया प्रथमया बहिष्पवमानं दशभिर्द्वितीयया अन्तेन तृतीयया सहस्रेण चतुर्थ्येत्वेन समाम्नातश्छन्दोगः, । तत्र चत्वारो वाचस्तोमा एवं शंसत्वे सति अनेकाध्वर्युन्वृणीते । तथैव गोमृगाणां तथैवोद्गातृगणाननन्तत्वाद्द्विसामयजुषामनन्तवेदाध्यायिन ऋत्विजो भवन्ति । तथा कात्यायनेन भगवतोक्तम्—‘छन्दोगोऽथ यावद्भिरुद्गातृगणैः’ इति । इहानन्तवेदाध्यायिनोऽभावादस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकार इति ।

केचिदाहुः—ऋष्यधिकारत्वाद्स्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकारः । मनुष्या विद्यमाना इत्यस्मिन्काले नाप्यधिकारोऽस्ति, । तस्मात्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थवादे सहस्रप्रयोगः । अनेका ऋच आवपेच्छंशेदावापस्थाने (पु) स्तोमातिशंसनवद्यजुषस्तथा जपोपस्थानादयस्त्वथ सामानि पवमानेष्वावापो विट् (वा) चस्तोमवधे (दे) वं सर्वमग्निष्टोमवत् कार्यम् । द्वितीये सामानि विशेषः—तृतीयस्य वाचस्तोमेन सर्वस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । सर्वं ज्योतिष्टोमातिरात्रवदिति गुणाधिपरत्वान्न सर्वस्तोमविकारः । उक्ता वाचस्तोमधर्माः । चतुर्थः सामवेदोक्तस्याप्येवं प्रयोग इति भाष्यकृत् ॥ ३० ॥

व्रात्यानां प्रवासो व्रात्यस्तोमाः ॥ ३१ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । व्रात्यः संस्कारहीनः । प्रवासोऽन्यत्र द्वीपान्तरनिवासः । अन्यत्र वासः प्रवास इति भाष्यकृत् ॥ ३१ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमो रथंतरसामान उक्थया द्विषतीः
षोडशीः सर्वेषाम् ॥ ३२ ॥

उक्थया रथंतरसामानु (नो) द्वितीयो वाऽग्निष्टोमो वाक्या (व्रात्या)नां प्रवा-
सेभ्यः पुनरागमने व्रात्यस्तोमैर्यजेतेत्यर्थः । षट्षोडश्य इति व्रात्यस्तोमविशेषः । त्रीणि
पवंसानानि त्रीण्यच्छावाकसामान्याज्यपृष्ठयोक्तगतानि । त्रिषट्षोडश्यध्वर्युस्तोमो
ज्येष्ठानां व्रात्यानां वयसा ज्येष्ठानां वा पुण्यकर्मभिर्वा व्रात्यस्तोमः कुर्यादिति स्मृत्यन्त-
रात् । तत्र पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तृ (स्त्रि) णवव्य (ह्य) यस्त्रिंशः स्तोमो भवति ।
चतुःषोडशी सर्वेषां व्रात्यानां मीने रवौ वा यजन्ते, इति वचनम् । एते हीयन्ते,
एते हीयन्ते यूयं व्रात्याः प्रवसन्ति नहि ब्रह्मचर्यं चरन्ति नहि कृषिवाणिज्यं गि(च)
रन्ति । अदीक्षितवाचं वदन्ति इति च षोडशो वा एतेषां स्तोमः प्यामानं निह-
न्दुमर्हति । य एते चत्वारः षोडशा भवन्ति, तेन पाप्मनो निर्मुच्यत इति च्छन्दोग-
ब्राह्मणम् । (अ) हीना वा, इत्यादिना य उक्तास्ते चतुःषोडशिनमुपेयुः । वाक्या-
(व्रात्या) उपनयनादिसंस्कारहीना अप्यन्यस्य पूर्वं समानगोत्रोद्भवां भार्यात्वेन परिगृही-
तवन्तस्तेषामपि अवकीर्णिवद्(द)पतिका एवोपेयुः पृथक्पृथगाह्नि यज्ञोपकरणादीनि पात्रादीनि
च कृत्वा प्रथमयज्ञेनेष्टा व्रात्यस्तोमैर्यजेरन्निति द्राह्यायणमतिः । दाविद्युतामिति व्रात्याय
प्रतिपदं कुर्यादिति ज्योतिष्टोमे विहितं, तस्माज्ज्योतिषेष्टा व्रात्यस्तोमैर्यजेरन्निति निदान-
कारंमतिः । व्रात्या बहवः सह त्रयस्त्रिंशदिति केचिदनियतपरिमाणा इति । बहुयजमाना
अहीनभूतद्वादशाहवत्प्रयोगः— न शिशिरे दीक्षन्त इत्यादि सर्वे ज्योतिष्टोमवत् ॥ ३२ ॥

उष्णीषं प्रतोदो ज्याहोडो रथो विपथः फलका-
स्तीर्णोऽश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ कृष्णं वासः कृष्णवलक्षे
अजिने राजतो निष्कः ॥ ३३ ॥

उष्णीषं च प्रतोदश्चेत्यादयोऽप्याहाऽऽपस्तम्बः । उष्णीषं शिरसो वेष्टनकृत् ।
प्रतोदो ज्याहोडः कशा । रथः प्रासिद्धः । फलकास्तीर्णः फलकाभिरेवाऽऽस्तीर्णो न
कलशाभिः । केचिदधिकफलकाभिरिति । अश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ रथान्तरवाहौ । कृष्णं
वासः । कृष्णदशमित्यर्थः । कृष्णवलक्षे अजिने आविके द्वे चर्मणी एकमेव द्वाभ्या-
माविभ्यां क्रीतं भवति । तयोश्चर्मणोः पार्श्वे संहिते कृष्णवलक्षे अजिने भवतः । कृष्ण-

श्वेते इत्यर्थः । राजतो निष्को रजतेन सहितो निष्को योजितो ब्रात्यानामलंकरणार्थं
आभरणाविशेष इत्यर्थः ३३ ॥

तद्गृहपतेः ॥ ३४ ॥

गृहपतियजमानः । एतत्सर्वं गृहपतेराहरेत् । एतानि द्रव्याणि गृहपतेः संभार्याणि
त्रयस्त्रिंशद्वाच(तं गाक्ष)गृहपतेराहरोदिति च्छन्दोगेन स्पष्टमुक्तम् ॥ ३४ ॥

बलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषाम् ॥ ३५ ॥

इतरेषां यजमानानां वक्ष्यन्ति बलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषामिति भावः ॥ ३५ ॥

द्वे (द्वे) दामनी द्वे (द्वे) उपानहौ ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

द्विषष्टितान्यजिनानि ॥ ३७ ॥

संहितं संधिः ॥ ३७ ॥

त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशता गृहपतिमुपसमायन्ति ॥ ३८ ॥

गवां त्रयस्त्रिंशच्चैवमेकैकस्य यजमानस्य, एषा व्याख्या । बलूकान्तानि दामतूषाणि
वासांसीत्यर्थः । केचिद्बलूकान्तानीति आविकानि लोहिप्रि(तप्रा) याणि त्रसनानि स्युः ।
रत्नकम्बलमिव वासांसीत्यर्थः । द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे एकैकस्य देशे स्यातामेकं वस्त्रमभ-
यत्र दशायुक्तं भवतीत्यर्थः । एकैकस्य यजमानस्य द्वे द्वे उपानहावेकैकस्य द्विषष्टिता-
न्यजिनानि त्रीणि पूर्वाम्यामजिनाभ्यां व्याख्यातान्याविके द्वे चर्मणी । एकमेकं द्वाभ्यामा-
विभ्यामिति । व्याख्याता गवां त्रयस्त्रिंशच्चैकैकस्य बलूकप्रभृत्येतदन्तानि, इतरेषां यज-
मान(नानाम्) । (?) हनं नवेत्युपोषणं पृथक् सर्वस्यैव । दहनम् । यदि जीवेत्तदोदवसानी-
यान्तं करोति ॥ ३८ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ ३९ ॥

गतः ॥ ३९ ॥

अपि वा षट्षष्टिर्गात्रो दक्षिणा भवन्ति ॥ ४० ॥

अथ वा षट्षष्टिर्गा दद्यादित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४० ॥

अथो खल्वाहुर्यदेवैषा संपादितस्यात्तद्विशुस्तद्धि
ब्रात्यधनमिति विज्ञायते ॥ ४१ ॥

अथ ब्रात्येभ्यो यानि निचाय्युरुष्णीषप्रतोदादिबलूकान्तानि च ये ब्रात्याचार्याया-
व्रताः स्युस्तेभ्यो ब्रह्मबन्धवे परमागधाय वेति च्छन्दोगवचनात् । एवमुदवसानीयान्तम्
॥ ४१ ॥

षट्षोडशी निन्दितानाम् । द्विषोडशी कनिष्ठानाम् ।

ऊर्ध्वस्तोमो ज्येष्ठानाम् । चतुष्षोडशी सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

वाचः स्तोमेन यजेत । न च वसन्ते व्रात्यस्तोमः । वात्यस्तोमेन चतुःषोडशिना यक्ष्यामह इति संकल्पः । अकाम्यार्थः प्रायश्चित्तार्थस्तस्मान्न फलनिर्देशः । नाहीनो व्रात्यस्तोमश्चतुःषोडशी सर्वेषां गृहपतीनां दक्षिणतो दण्डस्थानीया । तदुक्तं भाष्यकारेण कपर्दिना—इतरेषां प्राकृत एव दण्ड उष्णीषं प्रतोदो यूपः । यथा प्रतोद उष्णीषेण सह पशुनियोजनार्थो भवति । उष्णीषो रशनास्थानीयः । पशोरुपकरणेऽसमर्थत्वात्प्रतोदस्य काष्ठान्तरं समर्थं (तेन) सह मिनोति । अथवा प्रतोदाकृतिर्यूप उष्णीषेण सह सर्वेषां यजमानानां कुर्युर्द्वादशाहवत् दक्षिणाकाल एवं कुर्वन्ति । एते भवा(भावा)-स्त्रयस्त्रिंशद्विगभ्यो दद्युरिति च्छन्दोगवचनम् ।

षट्षोडशीयेनांशा निन्दिता वाक्या(व्रात्या) उपेयुः । पूर्ववद्वात्यस्तोमेन षट्षोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । स्तोत्रे वा शेषः । द्विषोडशी कनिष्ठा प्रथमवद्यु(दु)पेयुः । पूर्ववद्वात्यस्तोमेन द्विषोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । ऊर्ध्वस्तोमश्चतुर्थो ज्येष्ठव्रात्या उपेयुः । अथैष शमनीयानां मेघ्यानां स्तोमा ये ज्येष्ठा इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रजननात्ते शमनीया इति च्छन्दोगसूत्रकारवचनात् । प्रजननसामर्थ्याज्येष्ठव्रात्या, व्रात्यस्तोमेनोर्ध्वस्तोमेन यक्ष्यामह इति । शेषं पूर्ववद्विधाय स्मृतिचोदितप्रायश्चित्तानि कृत्वा त्रैविध्यवृत्तिं समवतिष्ठेयुः । ऊर्ध्वमन्यैः सह भोजनादयः । तत् इतरेषां याजयेच्चैतान् । वाजपेयादिभिरुपनयनं कृत्वेति च्छन्दोगवचनात् । अथ नाकसदः पञ्च निकायिनस्तेषां प्रथम आतिथ्यानामत्यानिरुक्तमितरेऽग्निष्टोमा द्वितीया नाकसदो मरुतां चतुर्थो नाकसत्रयस्त्रिंशत्सामवेदविशेष आगमायितव्यः, न च्छन्दोगे विद्यते तस्मात्साम वेदान्तरं दृष्ट्वा पदार्थविज्ञानं कर्तव्यमिति भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४२ ॥

आदित्यानां प्रयतिरुक्थ्यो नाकसदां प्रथमः ॥

४३ ॥ व्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति

॥ ४४ ॥ अग्निष्टोमा इतरे अङ्गिरसां द्वितीयः ।

साध्यानां तृतीयः । मरुतां चतुर्थेनौजो वीर्य-

माप्नोति । त्रयस्त्रिंशः पञ्चम इत्येके । प्राजा-

पत्यः पञ्चमः । प्रजाकामोऽभिभवा भ्रातृव्यमाभि-

भवाति(ते) । विनुत्त्या भ्रातृव्यं विनुदते ॥(ख० ५) ॥ ४५ ॥

आदित्यानां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । द्वितीयस्याङ्गिरसां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, स्वर्गार्थं पापक्षयार्थमिति वा । निकायिनां तृतीयस्य साध्यानां

नाकसदा (प्रयतिना) यक्ष्ये । पूर्ववत्फलम् । चतुर्थस्य मरुतां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, तेजस्वी भूयासं वीर्यार्थमिति वा । पञ्चमस्य नाकसदा त्रयस्त्रिंशेन प्रयतिना यक्ष्ये । प्राजापत्येन वेति स्वर्गार्थमिति । अथाभिभूरभिभुवा यक्ष्ये भ्रातृव्यमभिभवानीति । सर्वमग्निष्टोमवत् । अथ विनुदत विनुदुक्थ्या यक्ष्ये, भ्रातृव्यविनोदनार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

चित्तिस्तोमः प्रजननकामः ॥ ४६ ॥

चित्तिस्तोमेन यक्ष्ये प्रजननार्थमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४६ ॥

गायत्रेणोक्थ्येन रथंतरसाम्ना ब्राह्मणः पुरोध-
कामो यजेत् । द्वौ गायत्रौ पूर्वं ब्राह्मणस्य ॥ ४७ ॥

गायत्रेण रथंतरसाम्नाऽग्निष्टोमेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यापस्तम्बः । अस्मिन्कर्मणि ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । गायत्रावग्निष्टोमौ प्रथमयज्ञावित्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ४७ ॥

उत्तरः क्षत्रियस्य ॥ ४८ ॥

पूर्ववद्ब्रह्मण्यनम् ॥ ४८ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्य पूर्वेण क्षत्रियस्यो-

त्तरेणोग्रमव्यथं न तु बहुपशू भवतः ॥ ४९ ॥

बृहस्पतिसवनं तस्य कर्म-त्रिकद्रुक्तेणाग्निष्टोमेनोभयोः संकल्पः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसं फलम् । क्षत्रियस्य राष्ट्रं जनपदमुग्रमायुधीयपुरुषप्राप्त्यर्था मविचल्यु(अविचाल्यो) भवति । राष्ट्रनिवासिनोऽपि चाल्पास्तथाऽऽयुधीयजनाश्च तथैव फलनिर्देशः । न तु बहुपशू इव भवत इति निन्दार्थवादः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्यजमानयोः कर्तव्यौ प्रथमयज्ञाविति ॥ ४९ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोभेनापूतो यजेत ॥ ५० ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोभेनापूतो यजेत ब्रह्महत्यादिदोषदुष्टः सर्वपापक्षयार्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५० ॥

आग्नेयः पुरोरुचः । आग्नेयी सुब्रह्मण्या । ५१ ॥

दशक्रय एव । केचिद्विकारेण अशुरशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामग्नय एकधनविद आ तुभ्यमाग्निः प्यायतामा त्वमन्नेनाऽऽप्यायस्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

आग्नेयीषु स्तुवतेऽजां हिरण्यं च दक्षिणा ॥ ५२ ॥

अग्निरजयोः साम्यत्वात्प्रतिनिधित्वाच्च ॥ ५२ ॥

एतमेव चतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतः स्त्रीहतः

कामहतश्चरणहतो वा यजेत ॥ ५३ ॥

एतमेव चतुःष्टोममिति । एतमेवाग्निषु तं चतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतो ब्राह्मणो
 द्यूतकारः । कितव इत्यर्थः । स एतेन चतुःष्टोमेनाग्निष्टुता यजेत । सर्वं पूर्ववत् । एतेन
 चतुःष्टोमेन स्त्रीहतो यजेत स्त्रीषु परिक्रि(रकी)यासु सक्तः । सर्वं पूर्ववत् । कामहतोऽ-
 प्येतेन चतुःष्टोमेन यजेत । स्पष्टमन्यत् ॥ ९३ ॥

अश्वः श्यावो दक्षिणा ॥ ५४ ॥

गतः ॥ ९४ ॥

स ब्रह्मणे देयः ॥ ५५ ॥

सोऽश्वः ॥ ९९ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५६ ॥

अध्वर्यादिभ्यो दक्षिणा अग्निष्टोमवदिति भावः ॥ ९६ ॥

एतस्यैव वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमया-
 विनं याजयेत् । अन्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकामं वा ॥ ५७ ॥

याजयेदित्यन्वयः सर्वत्र । एतस्यैव वायव्यास्विति कर्मान्तरोपदेशः । अग्नि-
 षुष(ष्टुद्ध)र्मात्मकस्तेन मेधावी यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये, चिररोगमुक्त्यर्थं सर्वं पूर्ववत् ।
 अन्नाद्यकामोऽप्येतेन यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये अन्नाद्यमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजा-
 मवाप्नवानीति । पशुकामः पशुवाप्नवानीति विशेषः ॥ ९७ ॥

(एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा
 ब्रह्मवर्चसकामम् ।) एतस्यैव शकरीषु वार-
 वन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामम् । एतमेव
 चतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामः । (अपवर्ग्या भवन्ती-
 त्येके ।) त्रिवृताऽग्निष्टुता ब्रह्मवर्चसकामः । पञ्च-
 दशेनाग्निष्टुता वीर्यकामः ॥ ९८ ॥

एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । तस्य कर्म
 पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजामवाप्नवानीति भरद्वाजापस्तम्बौ ।
 फलनिर्देशः सर्वत्र द्रष्टव्यः । एतस्यैव चतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामो ग्राममवाप्नवानीति
 फलनिर्देशः । एतेष्वपवर्ग्या इति केचित् । त्रिवृताऽग्निष्टुताऽन्नाद्यकामः । पञ्चदशेना-
 ग्निष्टुता वीर्यकामः (आप० श्रौ० २२-६-१३) इत्यापस्तम्बः ॥ ९८ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेत ।
 यास्मिन्वा यज्ञक्रतौ विभ्रश्चेत् ॥ ५९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो यजेत । नैमित्तिकमेतत् । यस्मिन्कर्मणि विभ्रंशिते पुनः पुनः क्रिया । अथवा यस्मिन्कृतौ विभ्रंशितस्तं क्रतुं पुनः कुर्यात् । अग्निष्टोमवत्कुर्यादिति भाष्यकृत् । तत्र समञ्जसम् । सूत्रार्थस्तु—यज्ञविभ्रष्टः प्रमादादास्यद्वा चेत्पुनः संकल्पादारभ्य सर्वं कुर्यात् । छन्दोगसूत्रेऽप्येवम् ॥ ५९ ॥

त्रिवृदवाद्यं वदतः ॥ ६० ॥

अवाद्यं पैशून्यादि राजगामि । त्रिवृदग्निष्टुत् ॥ ६० ॥

पञ्चदशोऽनिहत्यस्य निघ्नतः ॥ ६१ ॥

अनिहत्यस्य शास्त्रे योऽनिहनत्सहस्रेण यातयादित्येवमादिविशिष्टस्य पञ्चदशोऽग्निष्टुत् ॥ ६१ ॥

सप्तदशोऽनाशा(श्या)न्नस्य भोजने प्राशयैकविंशो जनं यतो गान्धारकलिङ्गमागधान्पारस्करान्सौवीरान्वा ॥ ६२ ॥

सप्तदशेन ब्रह्महादेरन्नस्य भक्षितेन यजेत प्रायश्चित्तम् । एकार्षिशमानं यतो गान्धारदिदेशान् गत्वैकविंशेनाग्निष्टुता यजेत । एतेन पापदेशगमननिषेधः प्रतीयते ॥ ६२ ॥

त्रिणवेनौजस्कामः ॥ ६३ ॥

यजेत्तेति शेषः । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमिति मन्त्रवर्णाच्च । ओजस्कामस्त्रिणवेनाग्निष्टुता, नियमोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः । सप्तदशेन प्रजाकामः । एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः । (त्रयस्त्रिंशेन स्वर्गकामः) ॥ ६४ ॥

गतः । त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टुत्स्वर्गकामस्य ॥ ६४ ॥

अपिवा ज्योतिष्टोम एव । अग्निष्टोमे सर्वान्कामान्कामयेत् ॥ (ख०६) ॥ ६५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथवा यदग्निष्टुत्फलमाप्नातं नैमित्तिकं तत्सर्वं प्रकृते ज्योतिष्टोम एव विकारे कामयेत । तत्र ' प्रजननं ज्योतिः ' (तै० सं० ७-१-१) इत्यधिकृत्य यदेतत्फलमाप्नातं ' यं कामयते तमेतेनाभ्यश्रुते ' इति ज्योतिःप्रकृतिविकारोऽग्निष्टुतां सर्वेषां प्रकर्ष्य विकल्पः । सर्वेषामग्निष्टुता यक्ष्ये सर्वान्कामान्वाप्नवानीति फलनिर्देशः । गत-

मन्यत् ॥ ६९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

त्रिवृताऽग्निष्टोमेनानिरुक्तेनान्नाद्यकामो यजेत ॥ १ ॥

चत्वारस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा रथंतरसामानः । तेषां प्रथमेनानिरुक्तेन ग्रामकामो यजेत,
(आप० श्रौ० २२-७-१।२) इत्यापस्तम्बः । निकायिनस्त्रिवृत्स्तोमा अग्निष्टोम-
संस्था रथंतरसामानः । त्रिवृता यक्ष्ये ग्रामसिद्धचर्यमग्निष्टुदुपहवेन यक्ष्ये, (यक्ष्यामहे)
इत्यादि शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

अनिरुक्तं प्रातःसवनमित्येके ॥ २ ॥

एक इति शाखान्तरोक्तं सर्वमग्निष्टोमवदित्यर्थः ॥ २ ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः ॥ ३ ॥

व्याख्यातमेतत्साद्यस्के । इतरेषां किञ्चिद्दानमुक्तम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसवो द्वितीयः ॥ ४ ॥

द्वितीयो द्वितीययज्ञः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः पुरोध्याकामो वा यजेत ।

यं वा स्थापत्यायाभिषिञ्चेयुः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य यज्ञो न राजन्यवैश्ययोः । त्रिवृता बृहस्पतिसवेन यक्ष्ये, बृहस्पतिमवा-
प्रवानि, पुरोधार्थमिति वा संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५ ॥

परिस्रजी होता भवति ॥ ६ ॥

परिस्रद्रवतीति वचनाद्धोतृवरणकाले परिस्रजी होता भवति ॥ ६ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः ॥ ७ ॥

अरुणो वर्णतः । अक्षिणी यः पुनः पुनरुन्मीलति स मिर्मिरः त्रिशुक्रः कर्मभिः
श्रेष्ठः । मातृतः पितृतश्च स्वयमभिजनविद्यावृत्तैर्वा । एवंभूतं होतारं वृणीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

बृहस्पते जुषस्व न इति बार्हस्पत्यमतिग्राह्यं गृह्णाति ॥ ८ ॥

अतिग्राह्यकाले प्राकृतौ द्वौ गृहीत्वा बार्हस्पत्यमतिग्राह्यं गृह्णात्याग्नेयैन्द्रसौर्वाणामन्य-
त्तमस्य विकारः । आपिवा समुच्चय एव न विकारः । अन्ते निवेशः प्राकृतान्गृहीत्वा
स्थानापन्नत्वात्सौर्यविकारः । बृहस्पते जुषस्व न इत्यृचमुक्तोपयामगृहीतोऽसि बृह-

स्पतये भ्राजस्वते । सौर्यपक्षे तथैव — एष ते योनिरिति ॥ ८ ॥

बार्हस्पत्यः पशुरुपालम्भ्यः ॥ ९ ॥

‘आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य बार्हस्पत्यमुपाकरोति’ इति वचनाच्च । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । प्रजानन्त इत्यादि(षु) द्विवचनेनोहः । सर्वमेकादशिनीवदेक एव यूपः । केचित्पृथगिच्छन्ति । तदोपशयपात्नीवतौ । एकयूपपक्षे द्वे रक्षणे इत्याद्यः स्वरुद्वित्वं सर्वदात्वेन । चोदनाभावादगणगणधर्मा न प्रवर्तन्त इति केचित् ॥ ९ ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणा
व्यादिशति ॥ १० ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणा गावस्तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति विभज्य दानम् । दाक्षिणादिहोमो नयनादि च व्यादिशति ॥ १० ॥

आज्येन माध्यंदिने सवनेऽग्निमन्वारब्धं कृष्णा-
जिनेऽभिषिञ्चति । यथाऽग्निचित्यायाः शुक्राम-
न्धिनोर्वा संस्त्रावेण ॥ ११ ॥

माध्यंदिने प्रातःसवनवहानमात्रं दक्षिणाहोमं कृत्वा प्रातःसवने दक्षिणा दत्ता इह न दीयमानास्तृतीयसवने दातव्याश्चास्मिन्काले तीर्थेन नेयाः ॥ ११ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने सवने ता उभयीरुपाक-
रोति । द्वादश तृतीयसवने ॥ १२ ॥ ता वशाया-
मुपाकरोति ॥ १३ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने ददात्येकोऽश्वोऽन्या गावस्ता उभयीरुपाकरोतीति या माध्यं-
दिन आग्नेयीस्तृतीयसवनार्था[स्तासां]सर्वासामुभयोः पृथक्करणमित्यर्थः । माहेन्द्रस्तोत्रं
प्रत्यभिषेक आज्येन । कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नासीनिं यजमानमाभिषिञ्चति । शुक्राम-
न्धिनोर्वा । संस्त्रावेण ‘बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य । घत्तं
रायिः स्तुवते किरथे चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः, इति सूत्रान्तरोक्तमन्त्रेणातिग्राह्य-
काले बृहस्पते भ्राजस्विन्भ्राजस्वी त्वमित्यादि सुवच्छदसीत्यनुमन्त्रणम् । सौर्यपक्षे तृती-
यसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश गावः प्रदीयन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥

अपिवाऽष्टौ प्रातःसवन एकादश माध्यंदिने सवने
द्वादश तृतीयसवने । अश्वं तृतीयशोऽनुसवनं
दद्यादित्येकेषाम् । सर्वा माध्यंदिने सवन इत्येके
॥ १४ ॥

अपि वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

मनसेतरयोः सवनयोर्न वा मनसा च न ॥ १५ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरस्थोऽपि वेत्यापस्तम्बीये दर्शनाच्च ॥ १५ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमस्येषु विकृ(ष्ट)तिं कृत्वाऽभिचरन्त्यजेत ॥ १६ ॥

शेषं सर्वमग्निष्टोमवदिति न्यायाच्च । इषुस्तृतायोऽभिचारार्थः । इषुणा तृ(त्रि) वृता यक्ष्ये परमरणार्थम् । श्येनवत् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषः—

समानमितरच्छद्येनेन ॥ १७ ॥

म्बक्तम् ॥ १७ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमः ॥ १८ ॥

‘अश्वः श्यावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः’ (आप० श्रौ० २२-७-१९) इत्यादि पूर्ववत् ॥ १८ ॥

शुनस्कर्णस्तोमः । सर्वस्वारः ॥ १९ ॥

चतुर्थः सर्वस्वार इत्यापस्तम्बः । सर्वस्वार उत्तरे वयस्यधिकारः । साद्यस्कादीनि कर्माणि कृत्वा जातपुत्रवानस्मिन्कर्मण्यधिक्रियते । त्रिवृताऽग्निष्टोमेन शुनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्य इत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

मरणकामो यजेत यः कामयेतानामयतां स्वर्गं
लोकमियामिति विज्ञायते ॥ २० ॥

त्रिवृता शुनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्ये । स्वर्गलोकमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् । दीक्षाप्रभृति यजमानस्याऽऽर्भकाले मरणं यथा संभविष्यति तथा यत्नः कर्तव्यः । छन्दोगवचनात् । सर्वभक्षान्प्राणभक्षान्भक्षयति । न व्रतादीनि । अनशनमेवं मासापवर्गदीक्षाः । आरब्धे यान्भक्षान् गतेऽवनयेत् । सूक्तवाक आयुरादिलोपो मरणकामार्थत्वाच्च ॥ २० ॥

याम्यः पशुः शुकहरित उपालम्भ्यः ॥ २१ ॥

पशुकाल आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य यमदेवत्यं पशुं शुकवर्णमालभते । यमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमो भवति ॥ २१ ॥

कृताञ्च दक्षिणा ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीमहतेन वाससा
पत्तोदशेन प्रावृत्य दक्षिणाशिराः संविशति

ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति ॥ (ख० ७) ॥ यज्ञ-
संस्थामनु संतिष्ठते ॥ २३ ॥

आर्भवे स्तूयमाने (पवमाने) स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाजिनमास्तीर्य दक्षिणा
शिराः पत्तोदशेनाहतेन वाससा संवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति प्रैषमुक्त्वा
तत्रैव संतिष्ठते पारिसमाप्यते ॥ २३ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्योत्तरनारायणेनाऽऽदित्य-
मुपस्थायारण्यमभिप्रैति ; यदि ग्रामे विवसेत्पृथ-
गरणीष्वग्नीन्समारोह्योत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुप-
स्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येत् । यद्यनभिप्राप्तुयात्तान्य-
ज्ञक्रतूनाह । तेन भूरुक्थ्यो रथंतरसामा । भूति-
कामो यजेत । धेनुर्दक्षिणा ॥ २४ ॥

गतार्थः । भूतिकामो भूरुक्थ्येन यक्ष्ये भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वमुक्थ्य-
वत् ॥ २४ ॥

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ॥ २५ ॥

अक्षय्यं ह वा इति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि तत्प्रयुक्-
तानि वैश्वदेवादीनि, तैरिष्टवाञ्छातुर्मास्ययाजी ' करणे यजः ' (पा० सू० ३-२ ८९)
इति भूतकाले यजतेर्णिनिः । तस्य चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं यागजनितफलसाधनधर्मा-
परपर्यायमपूर्वमक्षय्यं क्षेतुमशक्यं न कदाचिदपि भोगेन क्षपयितुं शक्यते । ' क्षय्यजयौ
शक्यार्थे ' (पा० सू० ६-१-८१) इति । क्षि क्षये (भ्वा० धा० २३६) इत्यस्मान्नि-
पातितः । व्याख्यातमन्यत् ॥

शिशिरे द्वादश दीक्षाः कृत्वा द्वादशोपसदश्च कृत्वा फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सुत्या
यथा भवति तथोपक्रमः । अथ वा चैत्र्यां वा यथा स्याद्वैश्वदेवस्याहनि वैश्वदेवशुनासी-
रीये स्याताम् । प्रतिपदीत्यर्थः । उत्तरं च वारुणप्रावासिकं वारुणप्रावासिकयोरुत्तरपर्वणि
प्रतिपद्युत्तरसाकमेधीयानामतिरात्रं पञ्चदश्यां द्वादशीं (श) दीक्षाद्याविरोधेनोपक्रम-
श्छन्दोगवचनात् । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामिति पक्षमाश्रित्य प्रयोगः—शिशिरे
षष्ठ्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये अक्षय्यं मे सुकृतं स्यादिति संकल्पः ।
नित्यमिदं कर्मेति भगवता मनुनोक्तम् । सोमचातुर्मास्यैर्यक्ष्ये इति संकल्पं कृत्वा त्रिवृतां
यक्ष्ये, विद्युदसि० सोमप्रवाकादि सर्वमग्निचयनवदिति भाष्यकृत् । यज्ञदत्तशर्मणश्चातु-
र्मास्यानि भविष्यन्ति तत्र भवता इत्यादिना । चातुर्मास्यानीति सूत्रवचनमतिरात्रप्रभृ-
तयश्चाहर्गणा अन्यत्र चातुर्मास्यानि राजसूयाभ्याम्, इति च्छन्दोगवचनात्तास्मिन्नेवाहनि

दीक्षा द्वादशाहवदत्रापि अन्वारम्भणीलोपं केचिदिच्छन्ति । द्वादशोपसदश्च कृत्वा द्वादशाहवद्वूपच्छेदनकाले न यूपच्छेदनम् । उत्तरवेदिकाले नोपवपति चात्वालस्य लोपः । वेदिमानं कृत्वा चतुःशिखण्डेत्यवोक्ष्योत्करं कृत्वा वित्तायनीत्यादि सर्वं लुप्यते प्रच्छादनान्तं शिष्टं सर्वमहीनभूतद्वादशाहवत् । पयस्यार्थं वत्सानपाकृत्य पश्चाद्वैश्वदेवस्याऽऽमिक्षाया अपाकरणमग्नीषोमीयस्येधमसंनहनकाले आतिथ्यायां प्रयुक्तान्पारिधीन्प्रयुनक्ति (पारिदध्यात्) पशुनियोजनसमर्थं संनहति । आतिथ्ये काले अग्नीषोमीयस्याऽऽज्याभिमन्त्रणान्तं कृत्वाऽभ्यादानादि लुप्यते । यवमतीभिः प्रोक्षणं पृथिव्यै त्वेति पारिधेः सर्वा अपः पारिसंयोज्यमानायानुब्रूहीति संप्रैषः । येन केनचिच्छकलेनानक्ति । न चपालः, नियोजनकाले पारिधौ नियोजनम् । दक्षिणे पारिधौ, वपया प्रचर्य पुरोडाशमनु वैश्वानरपार्जन्यहविषीं निर्वपति, इति आश्वलायनोक्तं पयसो विश्वासनं कृत्वा वैश्वदेव्या आमिक्षाया दोहनं पूर्ववदुक्तम् (ततो) वत्सापाकरणं कृत्वा (त) मेवं पारिस्तरणान्तम् ॥ २९ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके ॥ २६ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि (त्रिवृद) अग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके वैश्वदेवस्य स्थाने सवनीयानां निर्वापः काले सवनीयार्थानि सर्वाणि वैश्वदेवानि सर्वाणि च पात्राणि प्रयुनक्ति । (अपरतः) सवनीयकपालानि भर्जनार्थमेकं बृहत्कपालं च वैश्वदेवकपालानि चरुस्थाल्यौ स्पृच्यश्च द्वंद्वं (परतः) पात्रीद्वयमवशिष्टानि तन्त्रेण सवनीयवत्प्रातर्दोहपात्रं वाजिनपात्रं चेत्यादीनि । तन्त्रेण वानस्पत्याऽऽसीत्यादि वेषाव वा सवनीयान्निरुप्य वैश्वदेवहवींष्यनुनिर्वपति निरुप्तान्त्रीहीनिति शूर्पे निर्वापो भास्त्यर्थैः सहेत्यर्थः । उभयार्थं निरुप्य प्रोक्षणादयः । अवहनकाले सवनीयानवहत्य त्रीहीनष्टधा कृत्वा सप्त भागान्संस्तृज्य यथाभागं व्यावर्तध्वमिति लाजार्थान्विभजत्युभयोर्वधाद्वैवतानिर्देशः । कनिष्ठा लाजार्था भवेयुः । भूयिष्ठा वैश्वदेवार्था तानवहत्य पर्यायेण त्रिष्फलीकरणं वैश्वदेवसवनीयार्थानां निधानं तन्त्रेण सवनीयानां पेप्यान्विभज्य वैश्वदेवान्पेप्यान्विभजति सवनीयानामैन्द्रमपि वा वैश्वदैविकानां पूष्णान्तानि सर्वाणि कपालान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । ततो वैश्वदेव्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्चर्यात् इत्यादि । एकस्यां पात्र्यां पिष्टानन्वास्य पिष्टानुत्पूय त्रिहीनुत्पुनाति । क्रमेण यवपिण्डं कृत्वा चातुर्मास्यवद्विभज्य निर्दिश्य क्रमेणोद्वासनम् । उद्वासनकाले सवनीयानुद्वास्य वाजिनसेचनान्तं कृत्वा चातुर्मास्यानामुद्वासनं वाजिनसेचनान्तं क्रमेणालंकरणमित्यादि ॥ २६ ॥

वैश्वदेवः पशुः । बार्हस्पत्याऽनूबन्ध्या ॥ २७ ॥

भवतीति शेषः । प्रोक्षणादि कृत्वा प्रदक्षिणं परिधिं परिवीच्य वैश्वदेवं पशुमुपाकरोति ।
ऐकादशिनावृत्तिः । पूर्ववत्सवनीयपशोर्नियोजनं परिधौ । सवनीयानासाद्य चातुर्मा-
स्यानासादयति । द्वयोर्बाजिनं संसृज्योत्करे सादयति । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य
वैश्वदेवहविर्भिः प्रचरति ॥ २७ ॥

न यूपं मिन्वन्ति ॥ २८ ॥

परिधिनियमाच्च ॥ २८ ॥

नोत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ २९ ॥

नियमाच्च ॥ २९ ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । उल्मुके बर्हिषि वा ।

उत्तरेषु विमिन्वन्ति । यूपानुत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ ३० ॥

प्रातःसवनीयान्वैश्वदेवहवीं ऋष्यनु निर्वपति । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । न यूपं
मिन्वन्ति । नोत्तरवेदिमुपवपन्ति । परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । उल्मुके बर्हिषि वा ।
मिन्वन्त्युत्तरेषु यूपान् । उत्तरवेदिमुपवपन्ति (आप० श्रौ० २२-८-१।८) इत्या-
पस्तम्बः । समानं तु स्विष्टकृत्तन्त्रेणेत्यर्थः । वसाप्राशित्रयोश्च तन्त्रेणोभयोरुभयोः
पयस्ययोरैकैव शाखां तन्त्रेणोत्कर्षपक्षे उत्कर्ष इति । दक्षिणाकाले पञ्चाशदाक्षिणां
ददाति । न यूपोपस्थानम् । न परिधिप्रहरणं कृतमिति चात्वालकार्यं सर्वं लुप्यते
उपस्थानादि सर्वमग्नीषोमीयवत् । पाक्षिकस्यातिग्राह्यस्य निवृत्तिः, त्रीणि गृह्णाति
केचित्पाक्षिकमेवेति तस्या अत्रापि परिधौ नियोजनम् । अयोदवत्सानीयान्तं विधाया-
हत्तं वासः परिधाय चातुर्मास्यव्रतान्युपेयुः । समाप्तो वैश्वदेवः ॥ ३० ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु वरुणप्रघासानां लोके त्रिरा-

त्रोऽग्निष्टोम उक्थयोऽतिरात्रः । मारुतः पशुः ।

वारुणो द्वितीयः । मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या ॥ ३१ ॥

आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुत्यारम्भो यथा स्यात्पूर्ववद्द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च
कृत्वा, एवं कालं प्रतीक्ष्याऽऽरम्भः । वरुणप्रघासानां लोके द्विदिवस इति च्छन्दोग-
वचनात् । षष्ठ्यां द्वितीयेन यक्ष्ये, केचिद्द्विरात्रेणेति सर्वं च दशाहवत् । तस्मिन्नहन्येव
दीक्षणीया । यूपच्छेदनकाले एकयूपं छिनत्ति, उत्तरवेदिमुपवपत्यौपवसध्येऽहन्यन्निवदु-
त्तरं परिग्राहं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता शाखामाहरति मारुत्याः शाखाया अपि वत्सापाकरणं,

यूपकाले यूपं मिन्वन्ति, पयसां विशसनं कृत्वा मारुत्या दोहनं सवनीयेऽभावाहिराहरणम् । प्रसूनमयं त्रेधा संनद्धमित्यादि परिस्तरणान्तम् ।

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अग्निष्टोमवत् । सवनीयनिर्वापकाले वैश्वदेव-
वद्वारुणप्राघासिकानि हवींषि निर्वपति पूर्वास्मिन्नहन्युत्तरस्मिन्नहनि सर्वाणि विभज्य वा
(आप० श्रौ० २२-८-११) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कपर्दिना भाष्यकारेणाप्यनुक्तं
तस्मादेवं विचारः कर्तव्यः । अस्मिन्नहनि सर्वाणि वारुणप्राघासिकानि हवींषि कर्तव्या-
नीति विभज्यास्मिन्नुत्तरस्मिन् । अथवोत्तरस्मिन्वेति संशयः ।

प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः, इति केचिद्वर्णयन्ति । अथ प्राथम्यात्प्रथम-
मतिक्रम्योत्तरस्मिन्निर्वापकरणाभावात् । तस्मात्पूर्वेऽहनि विभज्य पूर्वास्मिन्नुत्तरस्मिन्निति
सिद्धान्तः । लिङ्गदर्शनादापस्तम्बेन भगवता साकमेधहवींष्यपच्छिद्योक्तमिति । पुनश्च
लिङ्गं चातुर्मास्येष्वैष्टिकेषु सर्वत्र पयस्या देवता इह सोमेषु पशुदेवता वैश्वदेवे वैश्वदेवः
पशुः । वरुणप्रघासद्व्यहे मारुतः पशुः । द्वितीयस्य वारुणः । साकमेधे पयस्या नास्ति
तस्मादन्यः पशुः शुनात्तीरीये वायव्यं पयः । ऐष्टिके वायव्यः पशुरिति दर्शनान्मारुतः
पशुः पूर्वास्मिन्विद्यमानत्वात् । मारुतपश्चन्तानि सप्त हवींषि पूर्वास्मिन्नेवाहनि द्वितीय
उत्तरस्मिन्नहनि वारुणस्य विद्यमानत्वाद्धारुणीपयस्यामेकश्च कायश्चोत्तरस्मिन्नहनि अपि च
प्रतिपद्दर्शनाच्च कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कथं साकमेधे त्र्यहे वारुणप्राघासिकेभ्यो द्व्यहे च
साकमेधे वरुणप्रघासयोरेककपालदेवते कश्चिद्विश्वकर्मा च तद्वैवत्यं प्रतिपद्द्वयं
विधीयते वरुणप्रघासयोरहनोरुत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपदि विहितं साकमेधे त्र्यहमेवोत्तरेऽहनि
वैश्वकर्माणि प्रतिपदि विहितं तस्मिन्कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यमेवं प्रयोगः कर्तव्यः ।
अत्र प्रकृतमनुसरामः ।

सवनीयानां पात्रप्रयोगकाले सवनीयार्थानां वारुणप्राघासिकानां च पात्राणि प्रयुज्जति,
सवनीयाग्नेरुप्य तस्मिन् शूर्पे यानि वारुणप्राघासिकानि ऐन्द्राग्नपर्यन्तानि निरुप्य प्रति-
प्रस्थाता मरुद्द्व्यहेत्वा० ततः करम्भपात्रार्थान्, सहैव प्रोक्षणादयः प्रागाधिवपनान्तं
कृत्वेन्द्रामित्रस्य पूषणवतः सोमस्य सरस्वत्या इति तण्डुलानिदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः
पूष्ण इन्द्रान्योर्मरुतामिति पेषणार्थत्वाच्चैवमधिवापः । क्रमेण चतुर्थ्यन्तेन कपालान्युपधाय-
मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्चयति इत्यादिपिण्डं कृत्वा प्रथमतण्डुलान्यथाभागं
व्यावर्तध्वामिदामिन्द्रस्य हरिवत इन्द्रस्य पूषणवत इत्येकं भागमिदं सोमस्य सरस्वत्या
इत्युक्तं भागमथ पुरोडाशानां व्यावर्तध्वामिति पुनश्च व्यावर्तध्वमथ तण्डुलानां व्यावर्तेथां
व्यावर्तध्वं व्यावर्तेथामिदं सोमस्य सरस्वत्या इति चरोः । इदमिन्द्रान्योर्मरुतामुत्तमो
मेधमध्वर्युः करोति । अथ यवानामधिश्चयणादिलाजानैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यानयन-

मथ वारुणप्रघासिकानां यथाक्रमं मेषमधिश्रयति । ततो द्ध्यानयनमन्तरितं सर्वेषामु-
द्घासनकाले सर्वेषां क्रमेणोद्घासनम् । द्विरात्रवदग्निष्टोमसामानुसारेणेति । केचित्पशु-
काले मारुतः पशुः । विहरणादूर्ध्वं काले मार्जालीयस्य रक्षणं सवनीयपशोरग्रे वाजजिदितिः
कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रन्निति जपित्वा सवनमसीत्यादिसवनीयैः
प्रचर्य वारुणप्रघासिकैर्मेषान्तैः प्रचरति । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । वैशेषिकाणां च ।
पञ्चाशद्दक्षिणा ददाति पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ।

द्वादशाहवदहीनसंततयः । मैत्रावरुण्या वत्सापाकरणं कृत्वा तदानीमेव वारुण्याऽ-
ध्वर्युः करोति । मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा वारुण्या दोहनमध्वर्युरेव । केचित्—प्रतिप्र-
स्थातैव । सवनीयस्य परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वा अग्ने नयेत्यादि । सवनीयनिर्वापकाले द्वे भर्जनार्थे कपाले एका-
दश कपालानि मेष्यर्थमष्टौ वा कायार्थमेककपालं स्फ्यश्च द्वंद्वम् । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् ।
सवनीयान्निरूप्य तस्मिन्नेवाग्नये जुष्टं० प्रागधिवपनात् । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य
हरिवत् इन्द्रस्य पूषण्वत् इदमिन्द्रस्य वरुणस्य कस्यैन्द्राग्नीनां च क्रमेणाधिवापं कृत्वा कपा-
लान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वं व्यावर्तध्वमिदं वरुणस्येदं
कस्येत्यादि प्रथममैन्द्रं सवनीयक्रमेणाधिश्रित्य सायंदोहाद्यन्तरितमित्यादि । उद्घासन-
काले क्रमेणोद्घासनम् । नात्र मेष्यमेषयोर्व्यतिहारः । (स्वस्यां स्वस्यां) पशुकाले वारुणः
पशुः । अत्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य ततो वारुण्याः प्रचारं करोति । अध्वर्युः काया-
नुब्रूहि इत्यादि, समानं स्विष्टकृदिडं प्राशित्रं च पञ्चाशद्दक्षिणा । अवभृथकाले बिन्दु-
स्पर्शं कृत्वा पिष्टनिष्कासयोस्तूर्णां प्रक्षेपः ।

मैत्रावरुण्यनुबन्ध्या भवति । उदवसानीयान्तं, ततश्चातुर्मासत्रतानि भवन्तीति ।

अथवाऽऽश्वलायनमतादुत्तरेद्युरेव वारुणप्रघासिकानां सर्वेषां निर्वापः करम्भपात्राणां
च । अथैवं प्रयोगः—पूर्वस्मिन्नहनि पयस्यात्रयस्य दोहनं मैत्रावरुणस्य मारुत्या वारु-
ण्याश्च । श्वोभूते सवनीयकाले उभयार्थानि पात्राणि प्रयुज्य सवनीयानि निरूप्य तासु
यवामु वारुणप्रघासिकानि सर्वाणि निर्वपति करम्भपात्रार्थानि उभया(नि) निगद्योपसादनमु-
भयं निगद्य प्रागधिवपनात्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य
पूषण्वत् इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चर्चथान् (इदमिन्द्रान्योः) इदमिन्द्रस्यग्नेः
सवितुः पूष्ण इन्द्रान्योर्मरुतां वरुणस्येति पौष्णान्तान्क्रमेणाधिवापः । क्रमेण कपाला-
न्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । (ततो मारुत्या वारुण्याश्च) । मदन्तीराधिश्रयणं पिण्डं
कृत्वा पृथक्तण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य पूषण्वत् इत्येकं
भागम् । इदं सोमस्य सरस्वत्या इत्येकं भागं पुरोडाशस्य व्यावर्तध्वमथैन्द्रपुरोडाशमथ

तण्डुलान् , व्यावर्तेथां व्यावर्तध्वमिति त्रिः, पुनर्व्यावर्तध्वं (या) सा मेषी पुनर्व्यावर्तेथां वारुणकायौ । इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चरु । इदं वरुणस्येदं कस्येत्युक्तमितरेषां यथाक्रममधिश्रयणं घर्माः स्त(स्थ) घर्मोऽसि (लाजा) इत्यैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यान-यनमथाग्नेयमथ सौम्यं चरुमथ सावित्राद्यैन्द्राग्नपर्यन्तानधिश्रित्य मेषीमधिश्रित्य मारुत्या दध्यानयनमथ कायमन्तरितं सर्वेषाम् । उद्गासनकाले सवनीयानुद्गास्य द्वयोः पात्रयोरुद्धरणं कृत्वा वारुणप्रधासिकान्युद्गासयति क्रमेण । पशुकाले वारुणः पशुः । धिष्णिग्बिहरणस्योर्ध्वं मार्जालीयस्य धारणं सवनीयस्य पशोः० अग्ने वाजजिदिति कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रान्ति जपित्वा भुवनमसीत्यादि सवनीयैः प्रचर्य वारुणाद्यैः सर्वैः समानं तु स्विष्टकृदिदं वैशेषिकाणां च । दक्षिणाकाले पञ्चाशद्-दातीति पूर्वकल्पेन समानम् । केचित्प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः । तदा प्रयोगोऽनन्तरोक्ते तुल्यः । तदाऽप्यवभृथादुदेत्योदवसानीयान्तमिति । समाप्ता वरुणप्रधासाः ॥ ३१ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु साकमेधानां लोके त्रिरात्रोऽ-
ग्निष्टोम उक्थयोऽतिरात्रः ॥ ३२ ॥

अथ कार्तिक्यां पौर्णमास्यां त्रिरात्रस्य प्रथमेऽहनि सुत्या यथा भवति तथा द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा तदनु आरम्भः । अथवा छन्दोगमतात्तस्य त्रिरात्र-स्योत्तममहः पर्वणि यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः ।

द्वादश दीक्षा विधाय द्वादशाहवत्तस्य कर्म—अतिरात्रेण यक्ष्ये विद्युदसि० सर्वे द्वादशाहवत् । नाश्रिचयनं न सावित्रः । उत्तरवेदिविधानात् । प्रसिद्धमौपवसथ्यान्तं कर्म वसतीवरीमरि(भि)द्रुत्य पयांसि विशास्ति । अस्मिन्कर्मणि यूपं मिन्वन्ति, अग्नी-षोमीयकाले सवनीयपरिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अग्निष्टोमः । प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानां निर्वाप-काले प्रातःसवनीयानां निरुप्याग्नेऽनीकवते जुष्टं निर्वापामीति । यवपक्षे निरुपयवेषु व्रीहिपक्षे निरुपव्रीहिषु । अवहननात्पूर्वं विभागः । व्रीहिपक्षे व्यावर्तेथामिति । इत्तस्था प्राग्धिवपनाद्विभागः । व्यावर्तध्वमिन्द्रस्य हरिवत् इन्द्रस्य पृषण्वत् इदमिन्द्रस्याग्नेरनी-कवतः । शिष्टं यथोक्तम् ॥ ३२ ॥

आग्नेयः पशुरैन्द्राग्नो द्वितीयः । ऐकादशिना-
स्तृतीये प्राजापत्यो वा सौर्यनूवन्ध्या ॥ ३३ ॥

पशुकाले प्राप्त आग्नेयः पशुः । ऐन्द्रवायः । पौष्णीकस्य प्रथममहर्विकारत्वा-त्तस्य ज्यहस्य तद्ददतिग्राह्याः । सवनीयैः प्रचर्याग्नेऽनीकवते प्रचारः । माध्यदिने सवनीयैः सह मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो निर्वापश्चरुः । मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो जुष्टं निर्वा-

पामीति पूर्ववत्प्रचारः । सर्वमग्निष्टोमवत् । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । रात्रौ वसती-
वरीषु परिहृतासु गृहमेधीयेन चरन्ति (२२-८-१६) इत्यापस्तम्बोक्तम् । अज्ञना-
भ्यङ्गने च पञ्चदोहादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि उक्थयः षोडशी न त्वहीनः । छन्दोगमताच्च प्रात-
रनुवाकमुपाकरोति तथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘उत्तरस्याह्न उपाकृते प्रातरनुवाके पूर्णा-
दव्येण चरन्ति’ (२२-८-१७) इति । शालामुखीये प्रतिप्रस्थाता पुनः सवनीयैः
पुरोडाशैः—‘कैडिनः प्रातःसवनीयान्’ निर्वापो भवति । ऐन्द्रं निरुप्य पूर्ववद्यव-
व्रीहिभिर्भागः । ऐन्द्राशः पशुः । सवनीयैः प्रचर्य क्रीडिनां प्रचारः । माध्यंदिनसवनीयैः
सह स्वतवसो निर्वापः । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो जुष्टं निर्वापमि । स्वतवानम्र नियतः ।
ऐन्द्रं निरुप्य स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो हव्यं, रक्षस्व । संविशन्तामित्यादि
सवनीयैः प्रचर्य तेन प्रचरति । तृतीयसवनीयैः सह महाहविषो निर्वापः, वैश्वकर्मण-
वर्ज्यं कुतः लिङ्गदर्शनात् । वैश्वकर्मणे प्रकृतिवदिति । उत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपद्विहितं,
तस्मादुत्तरस्मिन्नहनि वैश्वकर्मणान्तं लिङ्गविरोधात् । अस्मिन्नहन्येव सर्वेषां महाहविषाम-
विशेषेण विधानाद्वैश्वकर्मणोऽप्यहन्येव निर्वापः । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति ।
ऐन्द्रं निरुप्य तेषु यवेष्वग्नेयादिवैश्वदेवान्तान्निर्वपति । एवं प्रोक्षणादयः । प्रागधिवापना-
त्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत् इदमिन्द्रस्य पूषणवत् इदं सोमस्य सरस्वत्या
इति तण्डुलान् । इदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राभ्योर्विश्वकर्मणः पेषणार्थान् । क्रमेण
कपालोपधानमदन्तीरधिश्रयणादिपिण्डं कृत्वा विभजति । यथाभागं व्यावर्तध्वमित्येकम-
णीयांसं पुरोडाशं विभजति । व्यावर्तध्वं स ऐन्द्रः सवनीयभूतः पुनश्च व्यावर्तध्वं स
आग्नेयो महाहविषां प्रथमः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वं स सौम्यः । अथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं
स सावित्रः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वमथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स पौष्णः । अथ
पुरोडाशौ व्यावर्तध्वमैन्द्राग्नवैश्वकर्मणौ । अथ निर्देशः । इदं सरस्वत्या ऐन्द्रस्येति
चर्वाः । इदमिन्द्राभ्योरिदं विश्वकर्मण इति पुरोडाशयोः । अथ घर्माः स्थ विश्वायुष
इत्यादि वैश्वकर्मणान्तमधिश्रयति । क्रमेणान्तरितमित्यादि । उद्वासनकाले क्रमेणोद्वास-
नम् । सवनीयैः प्रचर्य एतैः प्रचरति । एककपालाभिहोमान्तं पूर्ववद्विहरणप्रभृति मार्जा-
लीयस्य धारणम् । ‘सन्नेषु नाराशस्त्रेषु परिश्रिते मार्जालीये पितृयज्ञेन चरन्ति’
(आप० श्रौ० २२-८-१९) इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । वेदिवर्जमुद्धरणादयोऽपि न
भवन्ति । अस्मिन्नन्वाधानं केचिदिच्छन्ति तन्न । समूलं बर्हीरित्यादि सर्वं प्रस्तरमेव
परिस्तरणं वा स्तीर्णं इति विधानात् । पात्रपयोगकाले पितृयज्ञवत् (अन्यानि वा)
प्रयुनक्ति । प्राकृताया अन्वयत्र व्यापृतत्वाज्जुह्वादीनि प्राकृतान्येव । शालामुखीयद-

क्षिणाग्न्योर्हविःश्रपणम् । प्राजहितदक्षिणाग्न्योरिति केचित् । ततः कृत्स्नं पितृयज्ञं कृत्वा तस्मिन्नेव काले व्यम्बकैश्चरित्वा पूर्ववत् । नान्वाधानं तूर्णान् प्रत्येत्याऽऽदित्येन प्रचरन्ति (आप० श्रौ० २२-८-२०) इत्यापस्तम्बः । पशुपुरोडाशवत्तस्य तन्त्रम् । हविराहुतिप्रभृतीडान्ता संततश्चमसिन एतत्तेः तंतांसावित्यादि पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठतेऽर्हानसंततयः । वसतीवरीः पारिहृत्य रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि । अतिरात्रषोडशिमान् । सवनीयकाले सवनीयानेव । पशुकाले प्राजापत्यः पशुः । ऐकादशिनाग्निष्टोमकाले (त्रीषोमीयकाले) एकादश यूपान्मिन्वन्ति । आग्रयणाग्रम् । अवभृथादुदेत्य सौर्यनूबन्ध्या । उदवसानीयपूर्णाहुत्यन्तमन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्दाति । ततोऽहतं वासः परिधत्त इत्यादि । गतानि चातुर्मास्यत्रतानि साकमेधानि ॥ ३३ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु शुनासीरीयस्य लोके चतुःष्टोमोऽग्नि-
ष्टोमः । वायव्यः पशुराश्विन्यनूबन्ध्या ॥ ३४ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां यथा सुत्या स्यादेका दीक्षा तिल उपसदस्तथाऽऽरम्भः । ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये । सर्वं ज्योतिष्टोमवत् । नाग्निरुत्तरवेदिरेव । मिन्वन्ति यूपमौपवस-
ध्यान्तम् । रात्रौ मैत्रावरुण्या दोहनं वायव्यस्य पयसो वत्सापाकरणं पञ्चदोहादि पारि-
स्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्याद्यग्निष्टोमवत् । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनाक्ति । सवनी-
यान्निरुप्य शुनासीरीयान्निर्वपति । यवपक्षे निरुपयवेषु तथा व्रीहिपक्षे तथैव प्रयोगः ।
अवहननात्प्राग्विभागः । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदं सरस्वत्या भारत्या इदमग्नेः सोमस्य
सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्विश्वेषां देवानामिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्य । क्रमे-
णावहननादि । तन्त्रेणोत्करे निनीय तान्विभज्य शुनासीरीयान्विभजति । यथाभागं
व्यावर्तध्वमिति सवनीयान्निर्दिश्य शुनासीरीयान्निर्दिशति । इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्रा-
ग्न्योरिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्थेति पिष्टान् । इदं सोमस्य सरस्वत्या विश्वेषां देवा-
नामिति तण्डुलान् क्रमेण पेषणं क्रमेण कपालोपधानं कृत्वा मैत्रावरुण्या दोहनम् ।
मदन्तीरधिश्रयणम् । सवनीयं पिण्डं कृत्वा तं विभजति । व्यावर्तध्वमाग्नेयस्तण्डुलान्
व्यावर्तध्वं स सौम्यः पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स सावित्रः । तण्डुलान्व्यावर्तध्वाम् । पुरो-
डाशं व्यावर्तध्वं स पौष्णः पुनश्च व्यावर्तध्वं स ऐन्द्राग्नेः व्यावर्तध्वामुत्तमौ पुरोडाशावथ
निर्देशः । तण्डुलानिदं सरस्वत्या इदं विश्वेषां देवानामिदमिन्द्रस्य शुनासीरीयस्येदं
सूर्यस्थेत्युत्तमौ पुरोडाशौ । घर्माः स्थ विश्वायुष इति क्रमेणाधिश्रयणम् । सवनीयस्य
पुरोडाशस्य शुनासीरीयाणां पुरोडाशानां च भेदेन पाकः । त्रीहियवयोः (समधिश्रयणे)

संमिश्रणे प्रमाणाभावात् । ऐन्द्रवायवाग्रं, पशुकाले वायव्यः पशुः । सवनीयैः प्रचर्येतरैः प्रचरति । समानमाऽवभृथात् द्वादशशतं दक्षिणा अवभृथादुदेत्याऽऽश्विन्यनूबन्ध्या । उदवसानीयान्तम् । नान्तरालव्रतानि । समाप्तानि सोमचातुर्मास्यानि ॥ ३४ ॥

सर्वत्राहतं वासो वसानोऽवभृथादुदेत्य ऋतदन्तरालेषु । नानृतं वदति । न मासमश्नाति । न स्त्रियमुपैति । नोपर्यास्ते । जुगुप्सेतानृतात् । प्राङ् शेते । न मध्वश्नाति । नाञ्जीत । नाभ्यञ्जीत । ऋतौ जायामुपेयात् ॥ (स्व०८) ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः । चातुर्मास्यवदन्तरालव्रतानि । सर्वत्राहतं वसानोऽवभृथादुदेति ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

=====

अथ सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

पञ्चाशद्वैश्वदेवस्य दक्षिणाः । शतं वरुणप्रघासेषु । अध्यर्धशतं साकमेधेषु । द्वादशशतं शुनासीरीये ॥ १ ॥

ददातीति शेषः । अन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्वा दक्षिणा ददाति । द्वादशशतमुत्तमे (आप० श्रौ० २२-९-६) इत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् ॥ १ ॥

यथर्तुजा वा यथास्वं चातुर्मास्येषु ॥ २ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ २ ॥

वत्सास्तृतीयसवने सह मातृभिः ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

अथोपह्वयस्य च कर्मोच्यते—

उपह्वयेनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वाऽऽमयाविनं याजयेदेतेनान्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकामं वाऽश्वः श्यावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः ॥ ४ ॥ यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५ ॥

उपह्वयेनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना (बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा) उपह्वयेनानिरुक्तेन यक्ष्ये । ग्रामकाम इत्यापस्तम्बीये विशेषः । विद्युदसीत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४॥५॥

ऋतु(त)पेयेनाग्निष्टोमेन बृहत्साम्ना ब्राह्मणः स्वर्गकामः ॥ ६ ॥

यजेतेति शेषः । ऋतु(त)पेयस्य कर्म । ऋतुपेयेन यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्नोतीति संकल्पः ।
ब्राह्मणग्रहणादितरयोर्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

षड्दीक्षाः । षडुपसदः । घृतव्रतो भवति ॥ ७ ॥

षड्दीक्षा यदा तदा षडुपसददा नव दीक्षा वा (आप० श्रौ० २२-९-१२)
तदा व्युपसत् । तस्य द्वादशदीक्षोपसदिति छन्दोगब्राह्मणमतस्य ब्राह्मणस्यैवमर्थ
इत्यापस्तम्बेनोक्तं षड्दीक्षा नव वेति । छन्दोगसूत्रकारश्चाऽऽह ' ऋतुपेयस्य द्वादशदी-
क्षोपसद इति । नाहीना ऋतुपेया इति सूत्रवचनम् । घृतव्रतो भवति । दीक्षावृत्ति
प्रकृतिवदापस्तम्बमतिः । घृतमुपसद्विषय (म्) इति शाखान्तरे विहितम् ' घृतव्रतो
भवति ' इत्येतस्य ब्राह्मणस्य सर्वविषयत्वमुक्तं द्राह्यायणेनापि घृतव्रतो भवतीति । यथो-
त्साहदीक्षासु प्राश्नीयात् ॥ ७ ॥

यावदिदं प्रथममङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते सोमे
व्रतम् ॥ ८ ॥ उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैति ॥ ९ ॥

उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैतीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलीपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति
शाण्डिल्यः । एकाङ्गुल्या पृथक्पर्वभिः सर्वान्देवांश्चमसा मिताः स्युस्तैरनुलोमैरिति शौचिः ।
प्रतिलोमैरिति धानंजरथः, इति छन्दोगवचनम् । यावत्प्रथममङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते
सोमे, अङ्गुल्याः प्रथमकाण्डेन संमितेन चमसस्य व्यापितेन व्रतयेत् । द्वितीयेऽहन्य-
ङ्गुल्या मध्यमपर्वसंमितेन षट्मुपसत्सु प्रथमेन काण्डेन द्व्यहं मध्यमेन त्र्यहमुत्तमेन
॥ ८ ॥ ९ ॥

नक्तमग्निमभ्यावृत्याऽऽस्ते । दिवाऽऽदित्यम् ॥ १० ॥

नक्तमाहवनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते । शयनस्य प्रत्याम्नायः । आसीनस्यैव स्वापः ।
दिवाऽऽदित्यमिति । आदित्याभिमुख इत्यर्थः ॥ १० ॥

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं वदन्तो भक्षयन्ति ॥ ११ ॥

औपवसथ्यान्तं यस्यां कस्यां चिदाशीरं दुहन्तीति छन्दोगमतिः । आपस्त-
म्बेन तु दीक्षान्तं दुह्येति । अग्ने नयेत्यादि सदःप्रसर्पणकाले देवीराप इत्युपस्थानमृत-
मुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं सत्यमित्यर्थः । छन्दोगोक्तमयं भूर्भुव इत्येतया उदिते प्रात-
रादित्य इत्येवमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरितिचोक्त्वा सर्पन्ति उपद्रष्टे नम इत्यस्य प्रत्याम्नायः ।
ब्रह्मण्येवम् । प्रसर्पणकाले ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः सुवरिति चोक्त्वा द्विदेवत्यप्रभृतीन्भक्षयन्ति ।
सर्वेभ्यामन्वप्रत्याम्नायः ॥ ११ ॥

औदुम्बरश्चमसश्चतुःसक्तिः सोमस्य पूर्णः
सगोत्राय प्रियाय (विप्राय) ब्रह्मणे देयः ॥ १२ ॥

चमसं सोमपूर्णं तस्मै ददाति । चमसोऽपि लौकिकः । एवं छन्दोगसूत्रकारवचनात् ॥ १२ ॥

यथाप्रकृतीन्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

ऋत्विगम्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बहुहिरण्येनाग्निष्टोमेनानडुहो लोकमाप्नोति ।
ज्योतिष्मतो लोकाञ्जयति ॥ १४ ॥

आदित्यस्य लोकाञ्जयतीत्यर्थः । एतस्य कर्मणो दृणाशसंज्ञा छन्दोगमतात् । तस्य कर्म—दृणाशेन बहुहिरण्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये, आनडुहलोकप्राप्त्यर्थमादित्यलोकप्राप्त्यर्थमिति वा ॥ १४ ॥

द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां ददाति ।
द्विस्तावत् प्रायणीयायाम् ॥ १५ ॥

द्वादशमानमित्यादि प्रधानदक्षिणानामेव कालोत्कर्षाद्द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां ददाति । नान्वाहार्यधर्माः । दानमात्रमेव चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति भावः ॥ १५ ॥

एवमत ऊर्ध्वं द्विगुणाभ्यासेनाऽऽतिथ्याया-
मुपसत्तु प्रवर्ग्येष्वग्नीषोमीयस्य वपायां
हुतायामग्नीषोमीये सवनीयस्य हुतायां वपा-
यां सवनीये प्रातःसवने ॥ १६ ॥

एवं द्वे चतुर्विंशतिमाने आतिथ्यायां चत्वारि चतुर्विंशतिमानानि प्रातः प्रथमायामुपसदि अष्टौ चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे षोडश चतुर्विंशतिमानानि मध्यमायामुपसदि द्वाविंशत् चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे मध्यमायामुपसदि चतुःषष्टिचतुर्विंशतिमानानि प्रातःसायमुपसदि अष्टाविंशति चतुर्विंशतिमानान्यग्नीषोमीयस्य पशोर्वा वपायां चत्वार्यष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि सवनीयस्य पशोर्वपायामष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि प्रातःसवने ॥ १६ ॥

सन्नेषु नाराशंसेष्ववभृथेष्टावुदयनीयायाम-
नूबन्ध्यावपायां हुतायामनूबन्ध्यायामुद्व-
सानीयायामन्ततः ॥ (ख०९) ॥ १७ ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु षोडशमष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि माध्यंदिनसवने सन्नेषु नाराशंसेषु दाक्षिणौ होमौ हुत्वा - दानानि दत्त्वोक्तान्यतराणि ततोऽनडुच्छतमधिकं ददाति । हिरण्यस्त्रजमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रेऽवभृथे-ष्ट्यामुदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानायायां च, (आप० श्रौ० २२-१०-१) इत्यापस्तम्बः । रुक्मोऽलंकारविशेषः । पुष्करोऽलंकारविशेषः । हिरण्यस्त्रजमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा । द्वात्रिंशदष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि । तृतीयसवने सन्नेषु नाराशंसेषु चतुःषष्टिरष्टाविंशतिचतुर्विंशतिमानानि । उदवसानायायामष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानान्यनूबन्ध्यायां वपायां हुतायामेवं दाक्षिणानुक्रमः । शेषमग्निष्टोमवत् । एवं छन्दोगब्राह्मणकल्पः ॥ १७ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्वमेवोक्तो ब्राह्मणयज्ञः ॥ १८ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तुतेनेन्द्रस्तोमेनोक्थयेन बृहत्साम्ना
राजन्यो वीर्यकामः ॥ १९ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तोमेन राजा यजेतेति शेषः । इन्द्रस्तुतेति संज्ञा । इन्द्रस्तुतेन्द्रस्तोमेनोक्थयेन यक्ष्ये, वीर्यमवाप्नवानीति संकल्पः । तस्य प्रयोगः स (पू) र्वमेवोक्तः । तत्र पत्नीसंयान्कृतं यथार्थमूह इति भाष्यकृतोक्तम् । ऐन्द्राज्ञः पशुरुक्थयत्वात् ॥ १९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन कण्वरथंतरसाम्ना
वैश्यः पशु (पुष्टि) कामः ॥ २० ॥

यजेतेत्यत्रापि शेषः । अयमप्यग्निष्टोमवदेव वैश्यस्तोम इति च संज्ञा छन्दोगमतात् । वैश्य एवाधिकारी । वैश्यस्तोमेनाऽग्निष्टुता यक्ष्ये पशूनवाप्नवानीति । वैश्यस्तोमेन यक्ष्य इति वा संकल्पः । अग्निष्टुता यक्ष्ये इति वा शाखान्तरत्वान्नाहीनो वैश्यस्तोमोऽग्निष्टोम इति । सर्वमग्निष्टोमवदित्यापस्तम्बछन्दोगाभ्यामुक्तम् । इहोक्तान्यपि ग्रहग्रहणादीनि । सर्वेषां समुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । तत्र विशेषः ।

साग्निचित्यश्चेदुखासंभरणे विशेषः—‘ कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति, इत्यत्र जगतीभिः संभरति । जनस्य गोपा इति त्रिभिर्धदा चतसृभिरसावि सोम० इति चतुर्थी दीक्षणीयायामवहननकाले हविष्कृदाद्रवेत्याह्वानम् । सम्भ्यावसथ्यौ चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्यासावि सोम इति जगत्या व्यूहनम् । अदीक्षि-ष्टायं ब्राह्मण इत्यावेदनमामुप्यायणप्रयोगे राजन्यवत् । प्रवर्ग्यसंभरणे पशुभिः पर्यूहामि धर्माऽसि सुधर्मा मेति वि (वैश्य) शब्दानिव राजन्यवत्फलचमसप्रयोगः ॥ २० ॥

— ४३३] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४३३

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति ।
शृतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ॥ २१ ॥

प्रतिधुषा प्रातः सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति फलञ्चमसमपि । शृतेन माध्यंदिने दध्ना तृती-
यासवने, इत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २१ ॥

नीतमिश्रेण वा ॥ २२ ॥

तृतीयसवन इत्यापस्तम्बः । श्रीणातीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभय-
साम्ना वा सोमवामिनं याजयेत् ॥ २३ ॥

॥ २३ ॥ तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वेति विकल्पः । तीव्रसुता यक्ष्ये
शेषं पूर्ववत् ॥ २३ ॥

सोमातिपवितं याजयेद्राजानमपरुद्धं ग्रामकामं
प्रजाकामं पशुकामं श्रिया प्रत्यवरुद्धमभिचरन्त्य-
जेताभिचर्यमाणो यजेत ॥ २४ ॥

चिररोगमुक्त्यर्थं श्रिया वा प्रत्यवरुद्धं वा याजयेत् । सोमातिपवितो वा प्रजापरुद्धो
वेति च्छन्दोगमतात् । रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा सर्वमुक्थ्यवत् । . . .

वेदिकाल एकादशिनीवन्मानदण्डो दश रथाक्षामित्यादि । तथैव वेदिमानमंसौ मीत्वांऽ-
सशङ्कोः पश्चादर्धप्रादेशे शङ्कुरुभयत्र दक्षिणत उत्तरतश्चान्त्यं शङ्कुद्वयं निरस्यानयोः
शङ्क्वोः स्पन्दय्या वेष्टनं वेद्यंशस्य । अथ यूपावटदेशमारभ्यार्धप्रादेशविस्तीर्णा
चतुर्विंशत्यरत्निसंमितायामा वेदिस्तां प्राचीं प्रसारयति । अर्धप्रादेशे वेद्यां मध्येऽग्निष्टं
मिनोति । अर्धमन्तर्वेद्यं बहिर्वेदि ततोऽपरतोऽथ पूर्वं ततोऽपरं ततः पूर्वमित्यादि-
व्यत्यासेन प्रागर्धवर्गान् मिनोति । प्रत्यगपवर्गान्पशूनपाकरोति । उपशयं च पश्चिमे ॥ २४ ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति ।
शृतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ।
नीतमिश्रेण वा ॥ २५ ॥

गतः ॥ २५ ॥

शृतमाशिरे दुहन्ति ॥ २६ ॥

सोमामकेको व्रतधुक् ॥ २६ ॥

शृतमाशिरेणाभिवान्यवत्सा दुहन्ति ॥ २७ ॥

॥ २७ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ २८ ॥

ता अभिवान्यवत्साः ॥ २८ ॥

अधिचमसानुन्नयन्ति ॥ २९ ॥

अभिसोमानुन्नयन्ति (२२-१०-११) इत्यापस्तम्बः । पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयात् । केचिच्चमसविषयं यावज्जीवं तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः । चमसानवजिघ्रन्ति, इति वचनात् । वैश्यसववच्छ्रयणानीति भरद्वाजापस्तम्बौ । नीतमिश्रेण वा तृतीयसवने इति वचनात्कल्पात्प्रभक्षणात्प्राप्तान्द्विदेवत्यादीन् ॥ २९ ॥

अवजिघ्रन्त्यृत्विजो न भक्षयन्ति ॥ ३० ॥

अवजिघ्रन्त्यन्येषु पात्रेषु स्थापयित्वा न भक्षयन्ति युग्मान्पुनः स्वे स्वे पात्रेऽवनीय ॥ ३० ॥

तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्ति ॥ ३१ ॥

तान्सोमान् । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च भक्षणकाले ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणि होत्रका उपहवमिच्छन्ते ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

यजमान ऋत्विज उभावध्वर्यु (र्यवे) सर्वे चमसाध्वर्यवोऽच्छावाकाय प्रतिगृणन्ति ॥ ३३ ॥

इडा देवहूरित्यादिना । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च ॥ ३३ ॥

प्राच्येकादशिनी संभीयते ॥ ३४ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ ३४ ॥

यावद्यूपं वेदिमुद्धन्ति ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

वडवा श्वेता दक्षिणा । सा ब्रह्मणे देया ॥ ३६ ॥

अश्वस्य योषिद्वडवा श्वेता गर्भिणी, इत्यापस्तम्बः ॥ ३६ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ३७ ॥

गतः ॥ ३७ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यम् ॥ ३८ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामनेकयजमाना अहीनभूतद्वादशाहवद्विवचनेन याजमानावभिधानावुभौ तन्त्रेण प्रयोगः । शिशिरे दीक्षन्त इत्यादि वसन्त एव । राजा पुरोहिताश्च मरुत्स्तोमेन चक्ष्यामहे । सायुज्यार्थमिति । उभयोर्वा फलनिर्देशः । सर्वमग्निष्टोमवत् । एक एव गृहपतिः । परार्थान्यन्योऽप्यात्मारथान्यन्यानि याजमानानि कुर्यातामुभावेवं कात्यायन आह—यथा हि यज्ञे बहुयज्ञेषु सर्वे बन्धमानाः

सर्वाणि याजमानानि क्रियेरन्निति । राजन्यस्य फलचमसम् । पुरोहितस्य सोम एव । पुरोहितप्रवरेण उभयोः ॥ ३८ ॥

अथैष (षोऽ) राट् । यो राज्यमाश्रंसमानो न लभेत स एतेन यजेत ॥ (ख० १०) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथैष (षोऽ) राडिति । यज्ञानां बलवत्साधनसंपन्नो यो राज्यं न लभेत स एतेन यजेत । क्षत्रियमराजा यक्ष्ये, राज्यसिद्धिचर्चमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

====

अथ सप्तदशे पञ्चमः पटलः ।

विराजाऽन्नाद्यकामः । स्वराजा प्रतिष्ठाकामः (प्रजाकामः) ॥ १ ॥

द्वावपि राजयज्ञौ । विराजा यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । सर्वमग्निष्टोमवत् । स्वराजा यक्ष्ये प्रतिष्ठा(प्रजा)र्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् । षोडशी च । उक्तं फलचमसम् ।

चत्वारस्त्रिवृतः प्रोक्ताः प्रथमो ह्यनिरुक्तकः ।

मुख्येनैव प्रकारस्तु देवतासु विधीयते ॥ १ ॥

(बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तो-

मेन । अनाश्यान्नस्य वा भुक्त्वा । अयाज्यं वा

याजयित्वेत्येके । यो लघुरिवाप्रतिष्ठितः स्यात्स

एतेन । एकविंशेनौपच्छदेन प्रजाकाम इत्येके ॥ १ ॥

बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तोमेन यजेतेति शेषः । प्रायश्चित्तार्थम् । बहुप्रतिग्रहादिषु(च) केवलं पापक्षयार्थं स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तोमेन यजेत, इति च्छन्दोगमतिः । पुनस्तोमेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । सर्वमुक्थ्यवत् । नाहीनः पुनस्तोमः । उक्थ्यः स्यात्स च्छन्दोगमतात् । साग्निचित्यश्चेत्प्रवृज्जनमपि कर्तव्यम् । उदवसानायान्तम् । द्वादश मिथुनौ गावौ दाक्षिणा छन्दोगमतात् । यो लघुरिवाप्रतिष्ठितः स्यादिति । यो लघुप्रतिष्ठितः स जितः । लघुरिव दृष्टो वायुवदप्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ १ ॥)

औपच्छदेन प्रतिष्ठाकामः ॥ २ ॥

औपच्छदेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थं प्रजावान्भूयासमिति संकल्पः । सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ ३ ॥

एकैकया स्तोत्रिययोपगायते ॥ ३ ॥

स्तोत्रे स्तोत्र एकैका, इत्यापस्तम्बः । चोदकप्राप्तत्वात्स्तोत्रिययोपध्वंसनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गन्धर्वाप्सरसो मादयन्तामिति प्रातःसवनेऽः ॥ ४ ॥

धस्तात्पूतभृतः पांसूनु(न)पास्यति ॥ ४ ॥

छन्दोगप्रत्ययम् ॥ ४ ॥

गन्धर्वा देवा मादयन्तामिति माध्यादिने सवने ।

गन्धर्वाः पितरो मादयन्तामिति तृतीयसवने ॥ ५ ॥

सन्नेषु नाराशंसेषु इत्यापस्तम्बः । अप्राकृतं शेषमपूतभृतः पांसूनपास्यति । मध्यंदिने तृतीयसवने च कालपृथक्त्वान्मन्त्रभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अपध्वंसत इत्याचक्षते ॥ ६ ॥

गतः । एकैकया स्तोत्रिययाऽपध्वंसते । चोदकप्राप्तमपध्वंसनं सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ ६ ॥

पुनस्तोभेन बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येता-

भिश्चस्यमानस्य भूत्वैतेषाम् ॥ ७ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववदन्याख्या ॥ ७ ॥

गोतमचतुष्टोमाभ्यां पशुकामः ॥ ८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्दीक्षायाः सुत्यायाश्च कालः । गोतमचतुष्टोमाभ्यां यक्ष्ये । पशुमान्भूयासमिति संकल्पः ॥ ८ ॥

उक्थ्यः षोडशमानुत्तरः ॥ ९ ॥

नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो नातिरात्रः । यावदुक्थ्यः स्तोत्रिया विधीयन्ते तावदग्निष्टोम इति श्रुतेः । तस्मादाग्निष्टोमः । यद्वा—दश स्तोत्राणीत्यनुवादान्नोक्थ्यः । अथ गोतमचतुष्टोमेन यक्ष्ये । विद्युत्० सर्वमाग्निष्टोमवत् । तदेव ऋतुकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिग्राह्याः सन्त्येव ॥ ९ ॥

नपुंसकपशू इव भवतः ॥ १० ॥

आग्नेयः सवनीयः । उदवसानीयाऽन्ततः । ततः पृष्ट्यामुत्तरस्य कर्षे सुतमत्रुष्टोमेन यक्ष्ये विद्युदासि० पूर्ववदुक्थ्यवत् ऋत्वकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिग्राह्यास्वत् षोडशी च गृह्यते । तथाऽपि न षोडशीसंस्था चोदवसानीयान्तम् ॥ १० ॥

उद्भिद्भलभिद्भ्यां पशुकामः ॥ ११ ॥

यजेतेति शेषः । उद्भिद्भलभिद्भ्यां यक्ष्ये । पथर्थमुदवसानीयान्तमाग्निष्टोमवत् ॥ ११ ॥

उद्भिदेष्टा संवत्सरे बलभिदा यजेत ॥ १२ ॥

अग्निपौर्णमास्यां तिष्ठो दीक्षा नियताः सप्ताष्टौ वा स्यादिति च्छन्दोऽवचनात् ।
आगामिन्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रतिपद्युद्भित्समाप्त्यनन्तरम् ॥ १२ ॥

आग्नेयेनाष्टाकपालेनान्तरालं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

प्रथमाप्रभृत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेताहरहश्चान्द्रमानेन । संवत्सरग्रहणमांगोमिन्यां चैत्र्यां प्रथमायामाग्नेयोऽष्टि कृत्वाऽऽग्नेयेन चेष्टा समानतन्त्रेण । केचित्तस्मिन्नह्नयेव बलभिदा यक्ष्ये । अत्रापि तिष्ठो दीक्षा नियताः । सर्वे पूर्ववत् ॥ १३ ॥

उभयत्र गायत्रीः संपूर्णा दक्षिणा ददाति ॥ १४ ॥

गायत्रीशब्देनाक्षरसंख्याऽभिधीयते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री इति च्छन्दोऽवचनमाह ॥ १४ ॥

अष्टौ पूर्वस्मिन्नष्टा उत्तरस्मिन् ॥ १५ ॥

अष्टावष्टावैकैकस्योद्भिद्बलभिदोरन्तराले नित्यमेव प्रवृत्तिः ॥ १६ ॥

अपचितिकामोऽपचितिभ्याम् ॥ १६ ॥

यजेतेति शेषः । गोतमचतुष्टोमवत्कालः समाने पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अपचितिभ्यां यक्ष्ये, अपचित्यर्थम् । अपचितिः पूजा । सर्वमाग्निष्टोमवत् । उदवसानीयान्तम् ॥ १६ ॥

उभयसामानौ भवतः ॥ १७ ॥

एवं द्वितीयेन तथोत्तरावभृथं च कुर्यात् । दक्षिणा साधारणा प्रथमे दानमुख्यत्वात् । सर्वे शतनिष्क्रिया अश्वा गोशतैर्नैकैकोऽश्वो विक्रीतः स स्वमसुवर्णषट्परिवृतेन रथप्रवृत्तौ (वर)णैः पट्टवस्त्रेणालङ्कृतः सर्वाभरणेणालङ्कृतोऽशुमान्यः सत्रवान् वैद्याग्रपरिवारो व्याघ्रचर्मणाऽलङ्कृतो रथे संनद्धः पूर्वमेव व्याख्यातो राजसूये निष्क्री स्वर्गी संग्रहीता भवतीति विज्ञायते । तथाऽपि न षोडशीसंस्था उदवसानीया । एवंभूतसंग्रहीतयुक्तं रथं ददाति । केचित्प्रधानमुभयत्र कुर्वन्ति । तथा चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—तयोरश्वरथश्चतुर्युग्दक्षिणा । सर्वे शतक्रया अश्वाः । स स्वमी प्रावेपी सर्वाभरण्यशुमान् । तस्य वैद्याग्रः परिवारो द्वैपो घन्वधिरार्क्षः कवचः । अध्यास्थाता संनद्धः संनद्धसारथिरावृतः प्रतिहिताभ्याम् । निष्क्री स्वर्गी संग्रहीता भवतीति विज्ञायते' (आप० श्रौ० २२-१२-४।९) इति ॥ १७ ॥

पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यः कामयेत् पक्षी

ज्योतिष्मतः स्वर्गलोकाननुसंचरेयमिति ॥ १८ ॥

पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यजेतेति शेषः । एतयोः समाने पूर्वपक्षे यजेत, एकास्मिन्नह्नयेः । समानोऽग्निचयन उभयोरेक एवेत्यर्थः । वसन्तेऽभावास्यायां पक्षिभ्यां

साग्निचित्याभ्यां यक्ष्ये । पक्ष(क्षि)वान्भूत्वा स्वर्गोच्छोकाननुसंचरेयमिति संकल्पः । अथवा पक्षिणा यक्ष्ये । विद्युदसि० सक्षेदान्तं, बृहस्पतिपुरोहिता इत्यादि उस्वार्थत्वादुक्त्वा अस्मिन्नास्ति ।

एका दीक्षा तिस्र उपसदः, चयनाभावात् । पञ्चम्यां प्रसुवः, पर्वणीत्यर्थः । त्रिह-
विष्कां दीक्षणीयायां केचिदिच्छन्ति । श्वोभूते प्रायणीयादि समानं, नोत्तरवेदिः । अति-
प्रणयनकाले गार्हपत्यात्काले गार्हपत्यचितेरादायाग्निष्टोमवत्प्रणयनशिलानिधानवर्जमग्नि-
वदिति । केचित् अग्ने युक्त्वा हीत्यादि रुचं नो धेहीत्यन्तो लुप्यत इति । केचिद्विश्वानर्या-
दिवसोर्घारावर्जं रुचं नो धेहीत्यन्तं कुर्वन्ति ।

अग्निवदुत्तरमित्याग्निष्टोमिकमग्निं युनक्ति । नच नमस्ते अस्तु न कल्याणी न
हिरण्यपात्रं नैकादश समिष्टयजूषि केचिदिच्छन्ति । उदवसानानीयान्तमग्निष्टोमवत् ।
केचिदेवं वर्णयन्ति—द्वयोः पूर्वपक्षयोस्तिथिसंख्यानद्वयोरग्निचयनं कृत्वा पृथक्पृथक् कृत्वा
पक्षिभ्यां यजेत । श्येनश्चेदुत्तरस्यापि उत्तरचतुरस्र एवं पक्षिभ्यां याग इति तन्न ॥ १८ ॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन राजन्यं वीर्यकामम् ॥ १९ ॥

ऋषभो राजसूयः संग्रामसंयुक्ते याजयेदित्यापस्तम्बः । ऋषभेण यक्ष्ये वीर्यवान्भूया-
सामिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १९ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ २० ॥

द्वादशशतं दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः ॥ २० ॥

गोसवेनोकथ्येन बृहद्रथंतरसाम्ना स्वाराज्यकामः ॥ २१ ॥

यजेतेति शेषः । गोसवेनोकथ्येन बृहद्रथंतरसाम्ना (स्वाराज्यकामेन) यक्ष्ये ।
स्वाराज्यमवाप्नवानीति । सर्वमुक्थ्यवत् ॥ २१ ॥

अयुतं दक्षिणा ॥ २२ ॥

अयुतं दशसहस्रम् ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमनुद्धते वैद्ये प्रतिधुषा
माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ॥ (ख० ११) ॥
रेवज्जातः सहसा वृद्धः क्षत्राणां क्षत्रभृत्तमो
वयोधाः । महान्महित्वे तस्तभानः क्षत्रे
राष्ट्रे च जाशृहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः
स्वाराज्येनाभिषिञ्चामीति ॥ २३ ॥

वेद्युद्धननकाल उत्तरवेदेर्दक्षिणदेशस्याऽऽहवनीयमनुद्धते बृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्य-
(च्य)ते रेवज्जातः० अभिषिञ्चामीत्यन्तेन प्रतिधुषा हुतशेषेण पयसा वाऽभिषेकः ॥ २३ ॥

गोसवनेष्ट्वा संवत्सरं द्वादशाहं वा गोव्रतो भवति ॥ २४ ॥

तेनेष्ट्वोदवसानायान्तं पशुव्रतचारी भवति ॥ २४ ॥

उपमातरामियादुपस्वसारमुपसगोत्रामुपनिगायो-
दकं पिबति तृणानि वा च्छिनत्ति ॥ २५ ॥

उपवहायोदकं पिबेत्तृणानि चाऽऽच्छिन्यात् । उपमातरामियादुपस्वसारमुपसगोत्राम्
(आप०श्री० २२-१३-२) इत्यापस्तम्बः । अन्यत्र येषु गमनेषु न दोषो विहि-
तत्वात् ॥ २५ ॥

यत्र यत्रैनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र विति-
ष्टितोऽपवगाहं गौरीव सिषम् ॥ २६ ॥

यत्र यत्रैनं विष्टा विन्देत्तत्र तत्र मलविसर्ग आपन्नो लज्जामपि त्यजेत् । विततोऽ-
न्यानि कर्माणि धर्मलोमभयाद्बुद्धेः समयेन निवृत्तानि स्वभावात् । गवालम्भमिति वच-
नात्कलौ गोसवनिवृत्तिः । युगान्तरविषयत्वात् ॥ २६ ॥

मरुताः स्तोमेनापरिमितां पुष्टिं पुष्यति ॥ २७ ॥

‘मरुताः स्तोमेनानन्ताः श्रियं जयति’ (२२-१३-४) इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

एतेन त्रीन्याजयेत् ॥ २८ ॥

एतेन द्वौ त्रीन्वा याजयेदित्यापस्तम्बः । श्रीकामौ श्रीकामा वा यजेरन् । मरुतां
स्तोमेन यक्ष्यावहे इत्यर्थमिति संकल्पः । राजपुरोहितयाजवद्विवचनेन यजमानाभिधा-
नम् । दीक्षा द्वादशाहवत् । सर्वमाग्निष्टोमवत् ॥ २८ ॥

इन्द्रस्तोमेनोक्थयेन रथंतरसाम्ना बृहसाम्नो-
भयसाम्ना वा तेन द्वौ याजयेत् ॥ २९ ॥

गतः ॥ २९ ॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन बृहत्साम्ना ब्राह्मणोऽ-
(ब्रह्मणोऽ)धिपतिः समानानां भवति ॥ ३० ॥

व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

इन्द्राग्न्योः कुलायेन राजपुरोहितावुभावे-
कस्यां याजयेत् ॥ ३१ ॥

इन्द्राग्न्योः स्तोमो राजपुरोहितयज्ञः । राजपुरोहिताविन्द्राग्न्योः स्तोमेन यक्ष्यावहे ॥ ३१ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं प्रावरुद्धैः (द्धै) विशः राजा प्राविशति ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति पुरोहितः । राजा राज्यप्राप्त्यर्थमिति क्षत्रियः । तेन सह

संकल्पः । सांयुज्यकामयज्ञवत् । यदि राजा गृहपतिस्तदा फलचमसप्रयोग इति केचित् ॥ ३२ ॥

विध(घ)नेन विपाप्मानं भ्रातृव्यश्हते ।

तेन सर्वा मृधो विहते ॥ ३३ ॥

भ्रातृव्यहननार्थमित्यर्थः । पापक्षयोऽपि फलम् । यं राजानं विशो नापचयेद्युर्यो वा ब्राह्मणास्तमसा पाप्मना प्रावृतः स्यादिति श्रुतेः । विध(घ)नद्वय ताण्डके पठितम् । उभयं पश्चभिचारार्थं च तैत्तिरीयक उत्तरो विध(घ)नः पठितः । तस्य(दा) पापक्षयफलं विध(घ)-नस्य पापक्षयार्थता सामवेदसूत्रकारेण लाट्यायनेनाप्युक्तम् । अपिना ज्ञातप्रायश्चित्तमिति । विघनेन यक्ष्ये, पापक्षयार्थमभिचारार्थं वा पशुकामो वा छन्दोगमतात् । सर्वमग्निष्टो-मवत् ॥ ३३ ॥

संदेशेन भ्रातृव्यवान् वज्रेण षोडशिनाऽभि-
चरच्छे(ज्ये)नेन व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

श्येनादप्यत्र विशेषः । राजानं संदेशेनाभिचरेज्जनपं वज्रेण (इति) छन्दोगवच-
नात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशरात्रस्त्रिरात्रो वर्द्धिकामः ॥ ३५ ॥

एताभ्यामिष्ट्वा ज्योतिष्टोमेन यजेत न शान्त्यर्थमिति छन्दोगवचनात् । त्रयोदशा-
तिरात्रो ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, ऋद्धिमवाप्नवानीति संकल्पः ।
सर्वमतिरात्रवत् । षोडशिकः ॥ ३५ ॥

सर्वस्तोमेन बुभूपन् ॥ ३६ ॥

सर्वस्तोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः । शेषमतिरात्रवत् ॥ ३६ ॥

अप्तोर्यामेण पशुकामः ॥ ३७ ॥

यजेतेति शेषः । अप्तोर्यामः कृ(क) त्वन्तरः पूर्वोक्तः । पश्चर्थं वाऽप्तोर्यामेणा-
तिरात्रेण यक्ष्ये, सर्वान्कामानवावाप्नवानीत्यागूः षोडशिमवाप्नवानीति संकल्पः । अस्याप्तोर्यामस्य
बृहस्पतिसववदभिषेकः (शुक्रामन्थिनौ भवतः ।) शुक्रामन्थिनोः संख्या तेनैव । शेषं
पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

यस्मात्पशवः प्र प्रेव भ्रशेरन्निति ॥ ३८ ॥

अप्तोर्यामेण सर्वमाप्नोति सर्वं जयति (आप० श्रौ० २२-१३-१९) इत्या-
पस्तम्बः ॥ ३८ ॥

षेकादशिनाः पशवो भवन्ति ॥ ३९ ॥

६ षटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४१

एकादशानाः पशवः । यूपच्छेदनकाले अग्निष्टप्रथमानित्यादि । ताण्डके छन्दोगे चैका-
दश रशना एकादश पशव एकादश यूपा भवन्तीति परिसंख्यानादुपशयपात्नीवत-
योर्निवृत्तिरिति केचित् । एकादशिनप्रदर्शनार्थमिति न्याय एवेति केचित् । तैत्तिरीये
सर्वस्तोमोऽग्निष्टोमसंस्थः । ' योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेत ' (तै०
सं० ७-१-३) इति ॥ ३९ ॥

नवसप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४० ॥

नवसप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रजामवाप्नवानीति । सर्वमतिरात्रवत् ॥ ४० ॥

विषुवता ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति ॥ ४१ ॥

द्विभार्यस्य ज्येष्ठयाः पुत्रो ज्यैष्ठ्यकामो यजेत । विषुवताऽतिरात्रेण यक्ष्ये ज्यैष्ठ्यमवा-
प्नवानीति । नामधेयाद्विषुवद्धर्माः । न षोडशिमान् । तस्योदिते प्रातरनुवाकमुपाक-
रोतीति भरद्वाजः । तथैवातिग्राह्याः । सारस्वत्या मेघ्याः सौर्या वोपालम्भः । एकविं-
शतिः सामिधेन्यः ॥ ४१ ॥

गोष्टोमेन भ्रातृव्यवता ॥ ४२ ॥

यजेतेति शेषः । गोष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति । न षोडशिमान् ॥ ४२ ॥

आयुषा स्वर्गकामः ॥ ४३ ॥

यजेत । आयुषाऽतिरात्रेण यक्ष्ये, स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति । शेषमतिरात्रवत् ॥ ४३ ॥

अभिजिता पशुकामः ॥ ४४ ॥

यजेतेति शेषः । अभिजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । षोड-
श्विमानभिजिद्धर्माः पशवश्चैकादश एकयूपमित्यादि ॥ ४४ ॥

विश्वजिता ग्रामकामः ॥ ४५ ॥

यजेतेति शेषः । विश्वजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, भ्रातृव्यजयार्थमिति । विश्वजिद्धर्मा
षोडशिमान् । सर्वस्वदानम् । उदवसाय रोहिणीमित्यादि ॥ ४५ ॥

त्रिवृता ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ४६ ॥

यजेतेति शेषः । त्रिवृताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अनाद्यर्थं ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति वा
संकल्पः । षोडशिमान् । सर्वं ज्योतिष्टोमातिरात्रवत् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः ॥ ४७ ॥

यजेतेति शेषः । पञ्चदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । षोडशिमान् ॥ ४७ ॥

सप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४८ ॥

सप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । सर्वं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः ॥ (ख०१२) ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने

पञ्चमः पटलः ।

एकविंशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमिति संकल्पः । अत्रैकयूपे वैका(अत्र कापै-
य्यैका)दशिनी वेत्युपदेशः । अतिरात्रश्चरम इति वचनात्त्रयोदशातिरात्राः सहस्रदक्षिणा-
युक्ताः । तस्मादादावन्ते च त्रैधातवीया । अश्वतरश्चैकाहाः समाप्ताः ।

अथ षोडशीकलसि विकल्पः । प्रकृतावतिरात्रे विकृतौ कारणात्तु नियम्यते । यत्र विरा-
ट्संपत्तिमाह विराजं संपद्यत इति । स्तोत्रियाणां यत्र विराट्संपत्तिः षोडशिना प्रयुज्य-
मानेन संपद्यते तत्र ग्रहीतव्यः । यत्र त्वगृह्यमाणेन संपद्यते विराण्ण तत्र प्रयोक्तव्यः ।
एकाहिकेष्वतिरात्रेषु ज्योतिःषु प्रयुज्यते । अनुक्रमणात् । तथा सर्वस्तोमे चासोर्यमि च ।
न च सप्तदशानुक्रान्तः । तथा विधुवति गोष्टोमायुष्टोमयोरभिजिद्विध्वजितोश्चानुक्रान्तः ।
तथैकस्तोमेषु द्वादशाहे ह्यतिरात्रे गृह्यते । तथा विराट्संपद्यते । त्रीणि ज्योतींश्चि सचते
स षोडशीति वचनाच्च । द्वादशाहे गवामयनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणं पुरस्ताद्विधुवतः
' षोडशिनमुपयन्ति ' इति ब्राह्मणेनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणमेवं वा ' ब्रह्मवादिनो
वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञः ' इत्यधिकृत्य ' ते सस्तुता विराजमभिसंपद्यन्ते द्वे चर्चा-
वतिरिच्येते ' इत्यग्निष्टोमेषु सत्सु स्वरसामसु द्वयोः स्तोत्रिययोरतिरेके षोडशिनः प्रयोगे
तस्मादतिरात्रयोर्धिप्रतिषेधाद्विकल्पो वा गवामयने त्वहीनत्वाम्नानाद्विरात्रस्योत्तमेऽ-
हनि ब्राह्म्या इत्यादिना तस्यान्यथा समाप्नात एव षोडशिनाऽतिरात्रसत्रेषु द्वादशा-
हिकोऽतिरात्रो गृह्यते । अथ(त्र) तु प्रकृतौ विकल्पः ।

सत्रमध्यपात एकाहेषु प्राप्तं यथा गृह्यते न वा त्रयोदशातिरात्रे सर्वस्तोमे ग्रहणमु-
त्तमायामतिरात्रे च सत्रे सर्वस्तोत्रे ग्रहणम् । यत्र त्वाम्नातस्तत्र ग्रहणमेव । यथा
षोडशिनो भवन्ति । यत्र त्वतिरात्रमात्रचोदना तत्र प्रकृतावेव विकल्प इति षोडशि-
कलसिः ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथाहीना उच्यन्ते—

द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्ठादतिरात्रा अहीना

एकादशरात्रात् ॥ १ ॥

द्विरात्रादयोऽप्यहीनाः क्रमेण विधीयन्ते । सर्वे चाहीना अन्यतरते(तोऽ)तिरात्रा भवन्ति । यदि चैवाहीनो यदि च सत्रम् । उभयथैवोभयतोऽतिरात्रो द्वादशाहो भवति, आदेशात् । अन्यथाऽहीनोऽप्युभयतोऽतिरात्रो भवति । सर्वमुत्तरत्र वक्ष्यते । चत्वारो द्विरात्रा व्युष्टिद्विरात्राङ्गिरसकापिवनचैत्ररथनामानः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ॥ १ ॥

तेषां द्वादशाहेनाहीनभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

गतः ॥ २ ॥

द्विरात्रस्य त्रिरात्रस्य चतुरात्रस्य पञ्चरात्रस्य
सप्तरात्रस्य नवरात्रस्योत्तममैन्द्रवायवाग्रम् ।
शुक्राग्रं वा ॥ ३ ॥

गृह्णातीति शेषः । प्रथमो व्युष्टिद्विरात्रः । व्युष्टिद्विरात्रमौपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तरणान्तं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम ऐन्द्रवायवाग्र इति ॥ ३ ॥

द्विरात्रस्योत्तरेऽहन्पोडशिनं गृह्णाति ॥ ४ ॥

द्विरात्रस्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः शुक्राग्रमुत्तरम् । त्रिरात्रस्यैतच्चैवाऽऽग्रयणाग्रं च । चतुरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । पञ्चरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । षड्रात्रे द्विः परिवर्तते । सप्तरात्रस्यैतच्चैन्द्रवायवाग्रं च । अष्टरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । नवरात्रे त्रिः परिवर्तते । दशरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । एकादशरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । द्वादशरात्रे चतुः परिवर्तते । षोडशिनो ग्रहणं द्विरात्रस्योत्तरेऽहन्निति (२२-१४-१-१४) ॥ ४ ॥

मध्यमे त्रिरात्रस्य चतुरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु ॥ ५ ॥

ग्राह्यो मध्यमे त्रिरात्रस्य । चतुर्थे चतुर्थे चतुरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु (आप० श्रौ० २२-१४-१९) इत्यापस्तम्बः । कापेयानामैकादशिनानां च विकल्पो लभ्यते । दशसहस्रं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । श्वोभूतेऽतिरात्रः शुक्राग्रः । एकादशिनानां षट्कं दशसहस्रं ददाति । एवमुदवसानीयान्तम् । अतिरात्रः षोडशिमान् । एवं तण्डिनां क्लृप्तिः । तैत्तिरीयाणां स्वर्गः फलमान्नातम् । छन्दोगानां नित्यं एवेति ॥ ५ ॥

आङ्गिरसेन यः पुण्येऽहीन इव स्यात्स एतेन यजेत ॥ ६ ॥

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते ॥ ६ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति ॥ ७ ॥

अभिष्टव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपितास्त्रि-
वृदादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तेजस्तेनावरुन्धे (७-१-४) इति श्रुतेस्तद-
नुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति ॥ ७ ॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् । ८ ॥

सर्वस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवप्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा
उक्ताः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै (तै० सं० ७-१-४) इति ब्राह्मणम् ।
द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ॥८॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते--

गायत्रं पूर्वेऽहन्साम भवति । त्रैष्टुभमुत्तरे ॥ ९ ॥

गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामकं साम । तदेतद्वोदुराभिमुख्येन पठनीये
स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽहनि द्रष्टव्यम् । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति
तथाऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते तदेतदुत्तरदिने गायेत् ॥ ९ ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति--

रथन्तरं पूर्वेऽहन्साम भवति ॥ १० ॥ बृहदुत्तरे ॥ ११ ॥

प्रकृतौ तु बृहद्रथन्तरयोरैच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥१०॥११॥
पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते--

वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति षोडश्युत्तरे ॥ १२ ॥

तदाहुः क जगती चानुष्टुप् चेति (तै० सं० ७-१-४) इत्यत्र ब्रह्मवादिनश्चोद-
यन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी । तयोः पूर्वास्मिन् गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतम् ।
तदुत्तरास्मिन्स्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतम् । न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो
जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—
यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम तत् पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा
सर्ता चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीत्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणाम-
क्षरसंख्यया बृहतीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः
सकाशान्नापैति । षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरवीताख्यं सामोच्यते । तच्चोत्त-
रेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् । तेन षोडशिसाम्नाऽयं
द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशान्नापैति ।

ननु अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः प्राप्त्यभावादप्राप्तविधानान्न परिसंख्या । ततश्च
तदितरद्विरात्रेष्वपि गृह्यत इति वृत्तिकारमतिः । भाष्यकारमते तु द्विरात्रान्तरेषु परि-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४४५

संख्यातत्वेन षोडशिनियतस्याभावादाङ्गिरसां द्विरात्र एव नियमेन षोडशी गृह्यते (जै०
सू० १०-९-१३) इति ॥ १२ ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति । हविष्कृन्निधनमुत्तरम् ॥ १३ ॥

पञ्चधा विभक्तस्य सान्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्न-
हनि तद्धविष्मन्निधनम् । पूर्वदिने हविष्मादिति शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितर-
त्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अमावास्यायां पूर्वमहर्हर्जनीय उत्तरम् ॥ १४ ॥

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्यातां
तदानामिकपक्षगतत्वादेकस्याहनो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् । इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत ।
अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमादिने प्रथममहः कर्तव्यम् । शुक्लपक्षस्य प्रथमादिने द्वितीयमहः ।
एवं सति भिन्नार्धमासवार्तित्वाद्भिन्नवीर्यं भवतः ॥ १४ ॥

कापिवनेन यं कामं कामयेत तमेतेनाभ्यश्रुते ॥ १५ ॥

एतेन कापिवनेन सर्वकामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिमं कापेयं कुर्यादिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
र्भवति । अतिरात्र उत्तरम् ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः' इति वाक्येनोक्तम् । तत् प्राथम्यव-
त्प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणोक्तम् । 'अग्निष्टोमः प्रथमय-
ज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति' इति ॥ १६ ॥

चैत्ररथेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १७ ॥

चैत्ररथेन प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति (२२-१४-२२) इत्यापस्तम्बः । चैत्ररथेन
द्विरात्रेण यक्ष्ये । प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति व्याख्यातः फलवादः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः पूर्वमह-
रायुरतिरात्र उत्तरम् ॥ १८ ॥

अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनसाध्यः स्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिष्टुवाख्यः कश्चित्प-
डह्यागविशेषः । तस्य च प्रथमादिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति ।
स एवात्राभिष्टुवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।
द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः पूर्वं आयुरतिरात्र उतर इति भरद्वाजोऽपि । षोडशिमानाङ्गिरसादिषु विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचिदिच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतिरिति । व्युष्टिद्विरात्रस्य राजसूयकरणभूतस्यापि विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचिन्नेच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रविध्यन्तामत्र य उत्तरास्तथाऽप्याङ्गिरसचैरत्रथकापिवनपृष्ट्याः षडहस्यैवाऽऽद्या गोर्विकारे अहनी अतिरात्रस्तु सर्वस्तोमोत्तरमेव । पञ्च पूर्वं कापेयास्तूत्तरे षट् तथैव नामधेयगता धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ १८ ॥

गर्गत्रिरात्रेण वसून् रुद्रानादित्यानभ्यारोहति ॥ १९ ॥

एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥ अग्निष्टोम उक्थयोऽति-

रात्ररुयहानि रथंतरं वामदेव्यं बृहदिंति पृष्ठानि ॥ २१ ॥

गर्गत्रिरात्रस्य कर्म—गर्गत्रिरात्रेण यक्ष्ये वसूनां रुद्राणामादित्यानां सायुज्यार्थमिति । पृथक्त्वे स्वर्गोऽपि फलम् । द्वादशाहवदारम्भकाल इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः सारस्वत-

श्चरुर्बाह्वेस्पत्यश्चरुरिति ॥ (स्व० १३) ॥

दीक्षणीयां त्रैधातवीया वा ॥ २२ ॥

इयान्तु विशेषः—शिशिरे पर्वण्यारम्भः । सक्षेदान्तं कृत्वा त्रैधातवीया । प्रश्ने कृतेऽहीनो गर्गत्रिरात्रः । त्रैधातवीयां कृत्वा बृहस्पतिपुरोहितेत्यादि वा पशुयागान्तमग्निवत् । ततः प्रवर्ण्यमभरणं च काठकश्चेत्त्रैधातवीयान्तं कृत्वा सावित्रमग्निं चेष्य इति संकल्प्योपकल्पनमुभयपक्षे दीक्षणीया त्रैधातवीया भवति ॥ २२ ॥

बभ्रुररुणा रोहिणी पिङ्गलाक्ष्येकहायनी सोमक्रयणी ॥ २३ ॥

तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला पिङ्गलाक्ष्येकहायन्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा गवामन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जजादुद्गच्छत् । यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं धृतवती तस्माद्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोमं क्रीणीयात् । 'तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहि' (७-१-६) इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

सहस्रं दक्षिणा प्रथमेऽहस्त्रीणि च शतानि नयेत् ।

त्रयस्त्रिंशतं चैवं द्वितीये (तृतीये च) सहस्रयातिरि-

च्यते । द्विरूपा रोहिण्युभयत एन्यन्यत एनी वा ॥ २४ ॥

प्रतिदिनमविच्छन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्यया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्यैकैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । उभयत एनी स्यात् (तै० सं० ७-१-६) इति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयत एनी । अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

तदाहुरन्यत एनी स्यात्सहस्रं परस्तादेतम् (७-१-६) इति । तस्मिन्सहस्रतमी-
विषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्यासा । तत्रोपपत्तिं चैव-
माहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र
शुक्लरेखाऽपेक्षितेति ॥ २४ ॥

तां प्रथमेऽहनि नयेत् । उत्तमे वोत्तमा ॥ २५ ॥

तां दातव्यां गाम् ॥ २५ ॥

प्रथमेऽहनि देयस्त्वमग्ने सहस्रमानयोद्बलस्या-
भिनस्त्वम् । सनः सहस्रमानय प्रजया पशुभिः
सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ उद्भृष्टिस्तम-
नुमन्त्रयते । वेहद्वितीये त्वमपामोपधीना रसेन
रसिनी बभूविय । सा मा सहस्र आभज प्रजया
पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति वेहतं वामन-
स्तृतीये प्रतिष्ठाऽसि सहस्रस्य वैष्णवो वामनस्त्वम् ।
स नः सहस्रमाधेहि प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिरिति ॥ २६ ॥

दातुं योग्यो देयः । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमी (७-१-६) इति । गतमन्यत्
॥ २६ ॥

वामनं तं ज्येष्ठद्यथैनं सहस्रमुत्सृजति ॥ २७ ॥

ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्येनोत्सृजेत् ॥ २७ ॥

यत्तेनैकां प्रतिवरं प्रत्युत्सृजेयुस्तादर्कसहस्रयाजी

दुनः सहस्रं प्रजायते ॥ २८ ॥

यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा
सा सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं
न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचित्प्रति-
गृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत् । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्याथान्यां
प्रत्येवं ब्रूयात् । इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्देशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रति-
ग्रहदोषो न भवति ॥ २८ ॥

दातव्यायास्तस्या गोराघ्रापणं विधत्ते—

तामुत्तरेणाऽऽशीघ्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

अग्नीध्रः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनाऽऽनीयाऽऽहवनी-
यस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन वा वेदिं नीत्वाऽन्तरा यूपमाहवनीयं
चावस्थाप्याऽऽग्नीध्रहविर्धानयोर्वाऽऽजिघ्र कल-
शमिति द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ ३० ॥

विशताद्रयिरिति मन्त्रान्तः ॥ ३० ॥

उदीचीमाग्नीध्रमानीय तस्यां तार्प्यमध्यस्य पुर-
स्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यामुभा जिग्यथुरिति आग्नीध्रे
जुहोति । तस्मिन्स्ताप्येऽधिष्णिनानां रूपं विग्र-
थितं भवति ॥ ३१ ॥

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्याऽऽ-
ग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् । होमाङ्गभूतो मन्त्रः । तदै-
रयेथामिति मन्त्रान्तः । इन्द्राविष्णु देवते । त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं
दर्शयति—‘ त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमैवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां
मात्रां करोति ’ (तै० सं० ७—१—७) इति । त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं
दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्तव्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करो-
ति न केवलं सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामैवैनां करोति ।
अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—रूपाणि जुहोति (७—१—७) इति । रोहिणी
पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो
मन्त्रास्तत्रोत्तेयाः ॥ ३१ ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

प्रतीचीं सदसः सक्तिमानीयेडेरन्त इति तस्या
दक्षिणे कर्णे जपति ॥ ३२ ॥

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा मन्त्रं जपेत् । ब्रूतादित्यन्तः ॥ ३२ ॥

तामुत्सृज्य विज्ञानमुपैति यद्यपुरुषाभिवीता प्राची
यादरात्सीदयं यजमानः (ख० १४) ॥ कल्याणं
लोकमजैषीदिति विद्यात् । यदि दक्षिणा क्षिपेऽ-
स्माल्लोकात्भेष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची
बहुधान्यो भविष्यतीति विद्यात् । यद्युदीची
श्रेयानस्मिँलोके भविष्यतीति विद्यात् ॥ ३३ ॥

तां गामित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध्रे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वाऽध्वर्यवे वा
दद्यात् ॥ ३४ ॥

सहस्रमस्य सा दत्ता भवति (७-१-७) इति हि ब्राह्मणशेषात् ॥ ३४ ॥

द्वौ बोद्धातारौ कुर्वीत यतरो नाऽऽश्रावयेत्तस्मै
दद्यात् । द्वे वा तृतीये ब्रह्मणे दद्यात् । तृतीय-
मग्नीध्रे ॥ ३५ ॥

नाऽऽश्रावयेत्तस्मै दद्यादिति पैङ्ग्यब्राह्मणे समाम्नानाच्च ॥ ३५ ॥

सा मा सुवर्गं लोकं गमय सा मा ज्योतिष्मन्तं
लोकं गमय सा मा सर्वान्पुण्याँल्लोकान्गमय सा
मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा
विशताद्रयिरित्यभिमन्त्र्य ददातीति ॥ ३६ ॥
तां प्रतिगृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वां भूतां
प्रतिगृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा
सहस्रं स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना मा
विश सुषदा मा विश सुशेवा मा विशेति ॥३७॥

सो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति तावान्प्रत्य-
वाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् ॥ ३६॥३७ ॥

तामन्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेष्वपि-
सृजति ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

यास्तिस्रस्त्रिंशत्यधि तामुपसमाहृत्य दश
प्रथमेऽहन्याशिरे दुहन्ति । विंशतिं द्वितीये
त्रिंशतं तृतीये ॥ ३९ ॥

सर्वत्र दुहन्तीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

कृतान्नं प्रथमेऽहनि देयम् । हिरण्यं गौर्वास इति
द्वितीये । अनो रथोऽश्वो हस्ती पुरुष इति तृतीये ॥ ४० ॥

१ क. ख. ग. मध्यमेऽहनि देयमथ यद्वासो यदनो यदश्वो यद्गौर्यत्पुरुषो यदस्ति यद्विरण्यं
सदुत्तमेऽहनि देयम् ।

कृतान्नं कृमिन्नमित्येके । देयमिति सर्वत्रान्वयः । अनः शकटः ॥ ४० ॥

य आर्षेयो विद्वाँस्तस्मै प्रथमेऽहनि दद्यात् ।
योऽनार्षेयो विद्वाँस्तस्मै द्वितीये । य आर्षेयोऽ-
विद्वाँस्तस्मै तृतीये ॥ ४१ ॥

ऋषेरपत्यमार्षेयस्तस्मै । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

दक्षिणा नयन्न्यूना दशतो नयेद्यस्मा एकां गां
दित्सेन्नयोदशभ्यो दशतमुपसमाकुर्याद्यस्मै पञ्च-
भ्यस्तेभ्यो दशतं यस्मै तिलस्त्रिभ्यस्तेभ्यो दश-
तमनेकस्मै वैकां यस्मै पञ्च द्वाभ्यां ताभ्यां दश-
तमेवमा शतादा वा सहस्रात्सहस्रेति किञ्चिद-
द्यात् ॥ ४२ ॥

गतः ॥ ४२ ॥

यदि दद्यादनूवन्ध्यावपायाँ हुतायां दद्यादुदवसानी-
यायां वेष्टोत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा ॥ ४३ ॥

विकल्पः ॥ ४३ ॥

शबलि समुद्रोऽसि विश्वव्यचा ब्रह्मा देवानां प्रथमजा
ऋतस्यान्नमसि शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽस्यमृतमसि
तां त्वा विद्म शबलि दीद्यानां तस्यास्ते पृथिवी
पादोऽन्तरिक्षं पादो द्यौः पादः समुद्रः पादः परो-
रजास्ते पञ्चमः पाद एषाऽसि शबलिः सा न
इषमूर्जं धुक्ष्व वसोर्धाराँ शबलि प्रजाताँ श्रवि-
ष्टाव्रतमुपगेपँ स्वाहेति शबलिहोमं जुहोति ॥ ४४ ॥

शबलिरिति होमनःमधेयम् ॥ ४४ ॥

नित्यः काम्यो वा ॥ (ख० १५) ॥ ४५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथ पद्धतिः—रोहिणी पिङ्गलैकहायनी त्रिंशतामन्यतमां सहस्रदक्षिणां कृत्वा त्रिंश-
त्क्रयो व्रतधुगेका एवोपवसथ्यान्तम् । रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनकाले
व्रतदुहाऽऽशिरार्थं दुहन्ति । महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादिरग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः ।
पशुकाले यूपत्रयस्योच्छ्रयणमग्निष्टः पूर्वेद्युरुच्छ्रितः । कापेयानामैकादशिनानामादितस्त्रय-
भालभन्ते । आग्नेयोऽग्निष्टे अग्निष्टस्योत्तरेणैन्द्रः । दक्षिणतश्चाग्निष्टस्यैन्द्रः । अथोपशयानि-

देशः । कृष्णमृगस्ते पशुरिति सहस्रं दक्षिणा । गर्गात्रिरात्रस्यान्वहं विभज्य दानम् ।
 अथस्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि ददाति । एवं द्वितीये तृतीये च सहस्र्यतिरि-
 च्यते सहस्रपूरणी । सा तु रोहिणी उपध्वस्ता द्विरूमा शुक्लकृष्णवर्णा उभयत
 एनी उभयतः शुक्ला दक्षिणौ होमौ हुत्वा दिवं गच्छेत्यादि अथस्त्रिंशच्च त्रीणि
 शतानि ददाति । अश्वतरोऽपि दीयते । सहस्रदक्षिणाः कृत्वा दक्षिणादानकाले न्यूना
 दशतो नयेत् । दशसंख्या हीना नयेत् । न दश ना दश नयेदित्यर्थः । दशतं न
 विच्छिन्द्यादिति श्रुतेः । यास्तिस्त्रास्तिस्त्रिंशत्यधिकास्तासां न दशत्वम् । नयनकाल
 उत्तमेऽहनि दशत्वसंपत्तिः सहस्रतम्या सह । अथवाऽधिकानां तिसृणां त्रिंशता
 दशकेन सह नयनम् । एकादशैकादशदशतं न विच्छिन्द्यादिति दशानां न्यूनतैव
 प्रतिपिद्धा नाधिकता । एवं दक्षिणासु नीयमानासु प्रथमदशक उद्भृष्टिर्मुख्य उत्सृष्टस्तं
 यजमानोऽनुमन्त्रयते त्वमग्न इति । प्रदानकाले च दशसंख्याया न्यूनता । तदुक्तं यस्मा-
 देकां गां दास्यन्स्यादिति तस्मादेवं दानं प्रथमं तावन्मुख्यानां चतुर्णां अर्धिनां चतुर्णां
 तृतीयानां च द्वयोरैकैकाम् ।

अथ तृतीयानां चतुर्णामेकस्य च द्वे द्वे । अथ पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां द्वयो-
 र्विगृहीतयोर्द्वे द्वे एवं सति पादी(दि)नामेवं द्वे द्वे । तृतीयानां द्वयोश्चतस्रो द्वयोस्ति-
 स्त्रौऽर्धिनां मुख्यानामेकैकां महासंख्या त्रिंशत् । अथ मुख्यानां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च पुनश्च पञ्च
 पञ्च मूर्धा(अर्धि)नां द्वाभ्यां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च महासंख्या नवतिः । अथ मुख्यानां
 चतुर्णां पादी(दि)नां चतुर्णां तृतीयानां द्वयोश्चैकैकामेवं शतं संपद्यते । एवमुत्तरशतद्वयं
 त्रिंशच्च प्रथममुख्यानामर्धि(र्धि)नां तृतीयानां द्वयोरैकैकां तृतीयानां चतुर्णां पादी(दि)-
 नामेकैकस्य च द्वे द्वे । पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां विगृहीतयोश्च द्वे दत्त्वा
 विरामः ।

यास्तिस्त्रोऽधिका मुख्यानां त्रयाणामेकैका तत्र न दोषः । उत्तमेऽहनि दशत्वसंप-
 त्तिरेवमुत्तरेष्वहःसु शतत्रयस्य त्रिंशतां तिसृणां च दानं, त्रिंशतां तु विशेषः—मध्यमेऽ-
 हनि मुख्यानां पञ्च पञ्च पुनश्च मुख्यानां द्वयोः पञ्च पञ्च तिसृणामधिकानां मुख्यानामे-
 कस्यैकाऽर्धि(र्धि)नां द्वयोरैका । उत्तमेऽहनि त्रिंशतां विशेषः—मुख्यानां द्वयोः पञ्च
 पञ्चार्धि(र्धि)नां द्वयोः पञ्च पञ्चाधिकानां तिसृणामूर्धा(र्धिनां) द्वयोरैकैका तृतीयानामेकै-
 कस्यैका । एवं कृते सहस्रतमी आशीध्रस्यैव । एवं सहस्रापत्तिः ।

अथ द्वादशच्छेदनमेव प्रतिषिध्यते । दशतं न विच्छिन्द्यादिति । अधिके न दोषः,
 इत्यास्मिन्पक्षे त्रिंशतामधिकानां तिसृणामेव विभागः प्रथमेऽहनि त्रिंशतां प्रथममुख्यःनां
 पञ्च पञ्च तिसृणां दानं तदा तिसृणां षट्षट् मध्यमेऽहन्यार्धि(र्धि)नां मुख्यानां च
 द्विकेन सह तिसृणां दानमुत्तमेऽहनि द्विकेन सहैवं द्रष्टव्यानि । पत्नीपंयानान्तवही-
 तसंनयः ।

पयसां विशसनकाले व्रतदुहा सह विंशतिं दुहन्ति पारिस्तरणान्तम्, महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि । उक्थ्यः, न त्वतिग्राह्याः । अत्र षोडशी तैत्तिरीयकश्रुत्या— ' त्रैष्टुभं मध्यमस्याह आज्यं भवति ' । ' संयानानि सूक्तानि शंसति, षोडशिनं शंसति ' इति वचनाच्च । ताण्डिनां छन्दोगानामुत्तमेऽतिरात्र आम्नातः षोडशी तत्र विकल्प एव न समुच्चयः । सहस्रं स्तोत्रिया इति श्रुतेः । शुक्राग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणम् । अग्निष्टस्य दक्षिणस्य दक्षिणत उत्तरस्योत्तरतः पुनर्दक्षिणत-श्चोत्तरतस्त्रिवृद्भ्यां परिर्वीयाग्निष्टस्योत्तरे सारस्वतमग्निष्टप्रभृतिदक्षिणतस्तृतीये सावित्रम-ग्निष्टप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमेवं पशवो निर्दिष्टाः । पूर्ववद्दक्षिणाकाले पूर्ववद्दत्त्वा यजमानोऽनुमन्त्रयते । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । पयसां विशसनकाले त्रिंशतं दुहन्त्याशिरार्थं पारिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अतिरात्रा आग्रयणाग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणमग्निष्टप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थस्य दक्षिणतोऽग्निष्टप्रभृति । तस्योत्तरतः पुनश्चैवमुत्तरतः । अथोपशयनिधानं त्रिवृद्भ्यां परिर्वीयाग्निष्टप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे ऐन्द्राग्रं दक्षिणतः षष्ठेऽन्ते वारुणम् । अथोपशयनिर्देशः— कृष्णमृगस्ते पशुरिति दक्षिणादानम् । पूर्ववद्दक्षिणासु नीयमानासु वामनो मुख्यः । यजमानो यथापाठमस्मिन्नुत्तमेऽहनीत्यनुमन्त्राणान्तं कृत्वा तां सहस्रतमीं रोहिण्युपध्वस्तादिगुणयुक्तां कल्याणीं कमनीयामेवंलक्षणां सहस्रतमीमुत्तरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं नीत्वाऽऽहवनीयसमीपे द्रोणकलशं निधाय तं सोममवघ्रापयेत् । आ जिघ्र कलशमित्यनेन मन्त्रेण रयिरिति मन्त्रान्तः । दक्षिणेन वेदिमिति विकल्पः । अनन्तरमुदीचीमुदङ्मुखमाग्नीध्रमण्डपं नीत्वा तस्याः षष्ठे तार्पर्यमवस्थापयति । घृताक्तं वस्त्रं तार्पर्यमिति व्याख्यातं वाजपेये राजसूये च । तस्मिंस्तार्पर्ये धिष्णिग्या भवन्ति । सूत्रे चतुरश्राः परिमण्डला वा धिष्णिग्या इष्टकाः । संख्या द्वादशादयः । अथ शब्देन प्रायश्चित्तं कृत्वा पुरस्तादग्नीध्रमण्डपस्य प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखां स्थापयित्वा रूपाणि जुहोति । यानि तस्या रूपाणि भवन्ति लोहिताय स्वाहेति एवमादीनि । अथ वाऽऽश्वमेधिकान्येके समामनन्ति (२२-१६-६) इत्यापस्तम्बः । अञ्जयेताय स्वाहेत्यादि । प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखां सदेसः कोणमानीय तस्या अभिमुख इडेरन्त इति यजमानो जपति । उत्थायोत्सृज्य सहस्रतमीं विज्ञानमुपैति । शोभितकारकैर्यद्यपौरुषेण प्रेरितः प्राचीं दिशं यायादृद्धिं प्राप्नोति यजमानः कल्याणं लोकं जयति । यद्दक्षिणा अस्माल्लोकाच्छीघ्रं प्रयाति । यदि प्रतीचीं प्रभूतधान्यराशिर्भविष्यति । यदुदीचीं श्रेयानस्मिंल्लोके तामुत्सृष्टं यजमानोऽनुमन्त्रयते, सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति चतुर्भिर्मन्त्रैः । केचिदनुषङ्गं वा पठन्ति । यास्त्रिष्वहःसु

त्रिंशतो नवतिस्तिखस्तासु एनां सहस्रतर्मा मिश्रित्वा तामग्नीध इत्येषमादिभ्यो ददाति
 ब्रह्मणे होत्र उद्गात्र उन्नेत्रेऽध्वर्यवे वा दद्यात् (२२-१९-११) इत्यापस्तम्बः ।
 यस्मै ददाति गां तस्य स्वभागो नियम्यते । द्वौ बोधेतारौ वृत्वा यतरो नाऽऽश्रावये-
 त्तस्मै वा इति । दद्यादिति शेषः । उन्नेतारौ द्वौ प्रकृतावप्येक उन्नयति एको हारियोजनं
 यजति तस्य लिङ्गं सर्पसत्रे कपिशयौ उन्नेताराविति ताण्डकेऽप्युक्तम् ।
 द्विभागं वा ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध इति । अथवा द्विभागं ब्रह्मणे तृतीय-
 मग्नीध इत्येवं विभागः । तदाऽपि स्वभागे नियमः । सर्वेभ्यो वा सदस्येभ्य इति ।
 अथवा सर्वेभ्यः सदस्येभ्य इति । अथवा ऋत्विग्भ्य इति । उदाकृत्य वा सा वशं चरेत्,
 इत्यादि । उदाकृत्य संस्कृत्य वशं चरेत् । यस्तामविद्वान्प्रतिगृह्णातीत्युक्तम् । एका सती-
 (ऽसी)त्यनेन मन्त्रेण प्राकृतमन्त्रस्य प्रत्याम्नायः । सदस्यानां विधिः (इति) तां शत-
 मानेन हिरण्येन निष्क्रीय शतमानमविदुषे दत्त्वा यजमानस्य गोष्ठे सहस्रतर्मां विसृजति,
 सद एत्य वि सुव इत्यादि तिरोअह्वान्तम् । यस्मा एकां गां दद्यान्न साहस्रेऽधि किञ्चि-
 द्दद्यात् । दद्यादित्येके, इत्यापस्तम्बसूत्रम् । ततोऽनुबन्ध्याद्युदवसानीयान्तं कृत्वाऽन्यमा-
 हवनीयं प्रणीय शबलिहोमान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । मैत्रावरुणी वा
 काठक इति भाष्यकृत् ।

यक्ष्ये गर्गत्रिरात्रेण शिशिरे तु यजेत्सुधीः ।

काठको वा महाग्निर्वा सक्षेदान्तं प्रकल्प्य तु ॥ १ ॥

त्रैधातवीया सावित्रं चेप्ये पक्षान्तरे तथा ।

बृह(बार्ह)स्पत्याऽनेन कुर्याद्द्वादशाहवदेव च ॥ २ ॥

रोहिण्यादिश्च संयुक्ता क्रयणी त्रिंशता क्रयः ।

तया सह सहस्रं तु विभज्यैवान्वहं ततः ॥ ३ ॥

अतिरिक्ता तु साहस्री एनी श्वेता तथैव च ।

उद्भृष्ट्युच्छ्रितपृष्ठा स्याद्व्याख्यातो वामनस्तथा ॥ ४ ॥

उत्तमेऽहनि नीतासु दक्षिणासु तथैव च ।

साहस्री खलु कल्याणी नीत्वाऽऽग्नीध्रस्य मण्डपम् ॥ ५ ॥

घ्रापणं कलशस्यास्य पृष्ठे तार्प्यस्य लङ्गनम् ।

धिष्ण्यानामिष्टकारोपः सूत्रैर्वेधनमेव च ॥ ६ ॥

द्वादशैकादशाष्टौ च षडित्यादि तथैव च ।

प्रायश्चित्तं त्वकृत्वैवाथोभा जिभ्यथुरे व च ॥ ७ ॥

अथ शब्दप्रयोगात्तु होममाहवनीयके ।
 आशीधीये तथैकेषां रूपाणि च जुहोति हि ॥ ८ ॥
 लोहिताय तथा स्वाहाऽऽज्येतायेति वा भवेत् ।
 कर्णे जपित्वा विज्ञानं सा माऽभीत्यनुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥
 चतुर्भिर्मन्त्रैर्यष्टव्यं प्रजयाद्यनुषज्यते ।
 तथा तिस्रस्त्रिंशतोऽप्यूर्ध्वस्वेवैनां तु मिश्रयेत् ॥ १० ॥
 आशीधादेस्तु दानं स्यादुदाहृत्येति संस्क्रिया ।
 एकाऽसीति च मन्त्रेण ऋत्विजां च प्रतिग्रहः ॥ ११ ॥
 शतमानेन निष्क्रीय गोष्ठे यष्टा समुत्सृजेत् ।
 एका व्रतभुगेव स्यात्तथैव तु दशादयः ॥ १२ ॥
 त्रयः कापेयका आद्येऽप्यहनोरुत्तरयोस्तथा ।
 चतुरश्रचतुरश्रैव व्यत्यासेनाप्युपाक्रिया ॥ १३ ॥
 यूपानामेव निर्माणमन्नाद्यानां तथैव च ।
 यस्मा एकां तु यच्चोक्तं न साहस्रेति केचन ॥ १४ ॥
 अन्ये तु शबलीकर्म सौत्रामण्यादयस्तथा ॥ ४६ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि
 कार्यां सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

वैदत्रिरात्रेण यो राज्यमाशंसमानो (ने) न
 लभेत स एतेन यजेत ॥ १ ॥

वैदत्रिरात्रेण स्वराज्यकामः । वैदत्रिरात्रेण यक्ष्ये स्वराज्यार्थमिति । विद्युदादि सर्वं
 गर्गत्रिरात्रवत् । शबल्लिहोमान्तं प्रश्ने कृतेऽहीन एव वैदत्रिरात्रः ॥ १ ॥

तस्य त्रयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे षोडशिमन्तो रथं-
 तरं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि गर्गत्रिरात्रेणोच्च-
 रेषां त्रयाणामहानि व्याख्यातानि ॥ २ ॥

इयान्विशेषः—त्रयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः षोडशिमन्तोऽतिरात्रसंस्थाः । शिष्टं गर्गत्रि-
 रात्रवत् । अनिकायित्वात्षोडश्याहिकानां गुणविकारः ॥ २ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः ॥ ३ ॥

यजेतेति शेषः । छन्दोमपवमानेनातिरात्रेण यक्ष्ये । पशूनवाप्रवानीति संकल्पः ।
सर्वं गर्गत्रिरात्रवदहःकलसिश्च ॥ ३ ॥

अन्तर्वसूनां पशूनाप्नोति ॥ ४ ॥

अन्तर्वसूनां त्रिरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । प्रश्नेऽहीन एवान्तर्वसुः ।
सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् ॥ ४ ॥

पराकेण स्वर्गकामः ॥ ५ ॥

यजेतेति शेषः । पराकेण यक्ष्ये स्वर्गप्राप्त्यर्थमिति । सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् । सर्वेषां
शबलिहोमः निकायिनां पशुकलसिश्च ॥ ५ ॥

अत्रेश्वतुर्विंशत्तुरात्रश्चत्वारोऽस्य वीरा आजायन्ते
सुहोताः सूद्वाता स्वध्वर्युः सुसभेयः ॥ ६ ॥

तथैव चत्वारस्त्रिरात्रा निकायिनः । अत्रेः प्रथमश्चतुरात्रस्तस्य कर्मात्रिश्वतुरात्रेण
यक्ष्ये प्रजार्थमिति । विद्युदादि द्वादशाहवदारम्भकालादिसाग्निचित्काठको वा । तस्य
कर्मसु होता ऋग्वेदकुशलः, उद्गाता सामवेदकुशलः, अध्वर्युर्यजुर्वेदकुशलः, सभेयश-
ब्देन ब्रह्मा लक्ष्यते । सभेयो ब्रह्माऽऽथर्वणवेदकुशलः । एवं चत्वारो जायन्ते ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः ॥ ७ ॥

द्वादशाहवदौषवसथ्यान्तमत्रापि समन्वारम्भहोमः । रात्रौ वसतीवरीः पारिहृत्य
पयोविशसनान्तं कृत्वा परिस्तरणान्तम् । महारात्र इत्याद्यग्निष्टोमः । अग्निं युनजिम०
ऐन्द्रवायवाग्रः पूर्वसिंरूपहपक्षमाश्रित्याऽऽग्नेय एक एवातिग्राह्य आश्विनं गृहीत्वाऽति
(त्रि) वृद्भ्यां परिवीयाऽऽग्नेयमग्निष्टस्योत्तर ऐन्द्रः । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशतं
ददाति । यज्ञायज्ञीये नमस्तेऽस्तु० पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ॥ ७ ॥

उक्थपो मध्यमोऽतिरात्रश्चतुर्विंशताः पवमाना
उद्यन्तस्तोमा एवमितरेषां त्रयाणामहानि व्याख्या-
तानि ॥ ८ ॥

श्वोभूत उक्थ्यः । ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः, शुक्राग्रः । पशुकाले त्रिवृद्भ्यां
परिवीयाग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्र उत्तरत (स्तृतीथे) सावित्रं दक्षिणतस्तृतीये सार-
स्वतम् । अथोपशयनिर्देशः, द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत उक्थ्यः सौर्य एवातिग्राह्य आग्रध्वणः । पशुकाले त्रिवृद्भ्यां परिवीयाग्नि-

ष्ठप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशय-
निर्देशः । द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ।

श्रोभूते महारात्रे बुद्ध्वा, अतिरात्र स्तस्मिन्षोडशग्रहणं, सर्वे अतिग्राह्या उत्तरत्र्य-
हपक्षे आग्नेय एक एव, ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुत-
मुत्तरतः षष्ठे (अन्त्ये) बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । अथोपशयः । द्वादश-
शतं ददाति । तिरोअह्वान्तमनूबन्ध्यावपायां हुतायां पात्नीवितकर्म । अग्नेर्विमोकहो-
ममुदवसानीयान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । मैत्रावरुणी वा काठकपक्षे ॥८॥

जामदग्न्येन । पूर्वान्पोषान्पुष्यन्ति ॥ ९ ॥

एता ऋग्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुधनपोषान्पुष्यत्संपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टि-
हेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्न्यौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृदुत्रौ पुष्टिमन्तरेण तथैव पलितौ
दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अयमर्थः—
पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमा-
दात्स्यात्तथाऽपि नैरन्तरेण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति भाष्य-
कारः । अथ विधत्ते—‘एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं विद्वांश्चतुरात्रेण यजेत’
(तै० सं० ७-१-९) इति । जामदग्न्येन चतुरात्रेण यक्ष्ये, पुष्टिमवाप्नवानीति ।
सर्वं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति । आग्नेय एकक-
पाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः
सौम्यश्चतुष्कपालः । सावित्रः पञ्चकपालः । धात्रः
षट्कपालः । मारुतः सप्तकपालः । बार्हस्पत्योऽ-
ष्टकपालः । मैत्रो नवकपालः । वारुणो दशक-
पालः । ऐन्द्र एकादशकपालः । वैश्वदेवो द्वादश-
कपालः ॥ (ख० १६) ॥ दर्विहोमा भवन्ति । अग्ने
धेर्होत्रं वेरध्वरमां पितरं वैश्वानरमवसेऽकरिन्द्राय
देवेभ्यो जुषतां हविः स्वाहा । देवावश्विना मधु-
कश्याद्यास्मि यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतम् । देव
विष्णुर्वधेमं यज्ञं यजमानायानुविक्रमस्व । देव
सोम रेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव

१ क. ख. ग. 'मावित' । २ क. ख. ग. जुहुतां । ३ क. ख. ग. 'याधिमं यज्ञं य' । ४ क.
ख. ग. 'वंधास्मिन्यज्ञे य' ।

सवितः सुषावित्रमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायानुसु-
वस्व । देव धातः सुधाताऽद्यास्मिन्यज्ञे यजमाना-
यैधि । देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे
यजमानाय वाचं वदत । देव्यदितेऽन्वद्येमं यज्ञं
यजमानायैधि । देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मि-
न्यज्ञे यजमानाय सुनवस्व । देव्यनुमतेऽ-
न्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्यस्व । दिव्या
आपोऽत्र नम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय ।
सदः सदः प्रजा वा नृभृर्जुषाणः । देवेन्द्रेन्द्रि-
यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव त्वष्टः
सुरेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि ।
इति प्रतिनिर्वाद्य होमाः । इन्द्राय देवेभ्यो जुष-
ता हविः स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ॥ १० ॥

पुरोडाश आसूपसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति(७-१
-९)इत्युक्तम् । उपसदस्त्रिविधा आग्नेय एककपाल इत्याद्या यत्र समाम्नाताः पुरोडाशा-
स्तेषामौपासने श्रपणं निर्वापादयस्तुष्णीं दर्विहोमा आज्येन उपसदामा(द्या)ज्यप्रत्याम्नायः,
आज्येन प्रधानाहुतयः—अग्ने वेहोत्रमिति यथालिङ्गं जुहोति । जुह्वामुपस्तरणाभिधारणं
च । इन्द्राय देवेभ्य इति सर्वत्रानुषङ्गः । वैश्वदेवान्तं कृत्वा व्याख्याता द्विरात्रे तद्वदुप-
सदाहुतिमन्त्राणामुच्चारणमेवं पूर्वाह्णे अपराह्णे च । अहःकल्पितश्च पूर्ववात्रिकायपशुकल्-
पितश्च ॥ १० ॥

वासिष्ठस्य सप्तसर्पः । यः पुण्योऽहीन इव
स्यात् स एतेन यजेत ॥ ११ ॥

वासिष्ठस्य संसर्पेण चतुरात्रेण यक्ष्ये, पुण्योऽहीन इति व्याख्यातं द्विरात्रे तद्वत्फलवादः ।
अत्र चतुरात्रवत्सर्वमहःकल्पितश्च ॥ ११ ॥

विश्वामित्रस्य संजयो भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ (ख० १७) ॥ १२ ॥

विश्वामित्रसंजयेन चतुरात्रेण यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थं, सर्वमतिरात्रवदहःकल्पितश्च ॥ १२ ॥
अथ पञ्चरात्रोऽभिधीयते—

संवत्सरस्य पञ्चाहेन प्रैव जायते ॥ १३ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रैव जायते (७-१-९) इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातामिदम् ॥ १४ ॥

अथ सभायां वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—

वाचः प्रवदिता भवति ॥ १५ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रवदितैव वाचो भवति । अथो एनं वाचस्पति-
रित्याहुः (७-१-९) इति ब्राह्मणशेषात् । पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, प्रजामवाप्नवानीति ।
पापक्षयः फलम् । अथवा पश्वर्थं, सुष्ठुवाचःप्रसरणार्थमिति वा फलनिर्देशः । सर्वं द्वाद-
शाहवत् । शिशिरादिमहाग्निः काठको वौषवसथ्यान्तं वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तर-
णान्तम् ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयः ।

पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् ॥ १६ ॥

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादित्रिवृदग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य प्रथमविकारः । आग्नेय
एवातिग्राह्य एन्द्रवायवाग्रं त्रिवृद्भ्यां परिवर्ध्याऽऽग्नेयमुपाकरोति । तस्योत्तरतो यूपं मीत्वा,
एन्द्रमुपाकरोति, अथोपशयः पूर्ववत्, दक्षिणा पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थयः । पाक्षिकस्य द्वितीयविकारः । ऐन्द्र एवातिग्राह्यः । शुक्राग्रः
पशुकालेऽग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्रम् । अग्निष्टोमप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वतमुत्तरतश्च-
तुर्थे सौम्यम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् । त्रयोऽतिग्राह्याः । नतु महाव्रतप्रयुक्ता
अतिग्राह्याः । नतु प्राजापत्यः पशुः षोडशिनश्चात्राग्निष्टोमेऽपि चतुर्थे चतुरात्र इति
वचनाद्दग्निष्टोमवदेव ऋतुरागमैन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टोमप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थे
वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा तृतीयसवन आग्रयणं गृहीत्वा
षोडशिग्रहणमग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः । पत्नीसंयान्तम् । स्तोत्रप्रयुक्तं च
सर्वं महाव्रतवद्हीनसंततयः ॥ १६ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

विश्वजित्नामाऽग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतित्वमापादितः पञ्च-
मदर्भवति । स पुनः सर्वपृष्ठो रक्षतरवृहद्वैरूपवैराजशाकरैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि
सामानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः ।

ननु द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः षष्टि-
घटिकात्मकादिनारः । द्विरात्रिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् ।
अहःसंघो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र ह्यभीन्धत
एव दीक्षाभिरित्युक्त्वा दीक्षायुग्माणि षड्पुन्यस्तानि द्वाभ्यां लोमदद्यान्ति द्वाभ्यां त्वचं
द्वाभ्यामसुद्वाभ्यां मास्मं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रम्, इति ।
तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः (८-१-१०) ।

ननु—त्रिवृद्धहिप्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः । वाक्यशो-
षादृक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता
नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये
लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थो विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेन्मैवम् । लौकिकार्थस्वी-
कारपक्षे विधिवाक्येऽर्थत्रैगुण्यम् । अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येवं विध्य-
र्थवादवाक्ययोर्वैयधिरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव
विधिवाक्ये नियतोऽर्थः (१-३-९) ।

नन्वेवं श्रूयते — 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु
साधनेषु संपद्यते, किंवा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृद्भ्रजुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य
त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रि-
यत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि
वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्धहिप्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रम-
णादत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् (१०-६-७) ।

ननु — 'विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति' इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः,
प्राप्तत्वात् । तथाहि ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि
स्तोत्राणि सन्ति । 'अभि त्वा शूर नोनुमः' 'कया नश्चित्र आ भुवत्' 'तं वो
दस्ममृतीषहम्' 'तरोभिर्वो विदद्भुसुम्' इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्त-
दशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिरुणामृचां ब्राह्मणोक्तविधा-
नेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—सप्तद-
शानि पृष्ठानि इति चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त
इत्याद्यः पक्षः ।

रथंनरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पिनयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितयिः पक्षः ।

सर्वत्वं बहुषु मुख्यं नतु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकुरैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित एकाहिकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु षडहविकृतित्वं तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठा-
न्यतिदिश्यन्ते (७ -३-३) ।

नन्विदमाम्नायते— ‘ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ’ इति । षडहे षट्स्वहसु क्रमेण रथंतर-
बृहद्वैरूपमित्यादिभिः षडभिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसा-
मानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणान्मनोरन्तरा-
लरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति
संशयः । पृष्ठकार्यगमकेण पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते ।
वचनं चैवमाम्नायते— ‘ पवमाने रथंतरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्यः इतराणि वैरूपं होतुः
पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाकुरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि
न्यायाद्बलीयः । तस्माद्देशविशेषा व्यवस्थिताः (१०-६-९) ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र एकाहिकः । अतिग्राह्यास्त्रयः । शुक्राग्रः । पशुका-
लेऽग्निष्टप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । पुनरपि दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । अथोपशयः । सर्वस्वदानम् । द्वादशशतमेव दक्षिणा छन्दोगवचनात् ।
सर्वं तिरौअह्नान्तमनूबन्ध्यायां वपायां हुतायां पात्नीवतः कर्मशेषमग्निष्टोमवदुदवसा-
नीयान्तं सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ॥ १७ ॥

अभ्यासङ्गयेन ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । अभ्यासङ्ग्यो द्वितीयः । अभ्यासङ्गयेन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, सर्वका-
मार्थम् । आहारपृथक्त्वेन सर्वं पूर्ववत् । अनेका पशुकलसिश्वाहर्योगाविशेषः । प्रथमोऽग्नि-
ष्टोमस्त्रय उक्थ्या अतिरात्रास्त्रिष्वहःसु आग्नेयाद्या अतिग्राह्या एकैकस्मिन्नेकैकम् ।
चतुर्थे षोडशी उक्थ्यवदेव क्रतुकरणम् । उक्थ्य इति वचनात् । अभ्यासङ्ग्य इति
कोऽर्थः, स्तोत्रविषयमेतत् ॥ १८ ॥

यं कामं कामयते तमभ्यश्रुतेऽग्निष्टोमस्त्रय उक्थ्योऽ-
तिरात्रः । त्रिवृतो द्वे सवने पञ्चदशमेकं पञ्च-
दशे द्वे सवने सप्तदशमेकं सप्तदशे द्वे सवने
एकविंशमेकमेविंशे द्वे सवने त्रिणवमेकं त्रिणवे
द्वे सवने त्रयास्त्रिंशमन्यम् ॥ १९ ॥

व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

पञ्चशारदीयेन बहोर्भूयान्भवति ॥ २० ॥

पञ्चशारदीयस्तस्य कर्म—वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चशारदीयेन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, बहोर्भूयासमिति संकल्पः । महाश्रियुक्तः सकाठको वा । सक्षेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

अनुसंवन्सरं पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये, समारोपणादि मथित्वाऽऽयतने निधाय पश्चिष्ट्यादि शाखाहरणादि, यूपार्हुतिं हुत्वा यूपच्छेदनकाल उपशयेन सह पञ्चत्रिंशद्यूपानां छेदः । पाल्नीवतस्य च वेदिकाले त्रयस्त्रिंशद्रथाक्षमात्रां चतुस्त्रिंशदुपारां रज्जुं मत्वा तस्यास्तृतीयेन भागेन चतुर्भिः पश्चात्पङ्क्तिभिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति पाशुकी वेदिः । दशपदोत्तरवेदिः । शम्यामात्रेति केचित् । यूपैकादशिनीं विमाय पृश्नीर्वत्सतरीश्चाऽऽलभन्ते । युनाजि तिस्र इति स्रुचः सन्नाभिमन्त्रणं केचिदिच्छन्ति । आज्यान्यभिमन्त्र्याग्निष्टे प्रथमांश्चतुर्दश यूपान्मिन्वन्ति, उदगपवर्गान्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशतं मीत्वोत्तरोत्तरतश्चतुस्त्रिंशतं व्यत्यासेन ॥ २१ ॥

सप्तदश पृश्नीरुक्षणः पञ्चवर्षानानयन्ति सप्तदश
पृश्नीर्वत्सतरीस्त्रिवत्सा अप्रवीताः ॥ २२ ॥

अथोपशयनीयानां पशुपाकरणकाले सप्तदश पृश्नीः पृश्निवर्णा उक्षणः पञ्चवर्षान्यूनः सप्तदश वत्सतरीस्त्रिवत्सास्त्रिवर्षा राजीवादिगुणयुक्ता आनयन्ति नतूक्षणः सप्तदश । अग्निष्टप्रभृति व्यत्यासेनोपाकरोति दक्षिणापवर्गानिन्द्रामरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथ वत्सतरीयोऽग्निष्टमारभ्योत्तरतो दशप्रभृति व्यत्यासेन मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति दक्षिणापवर्गान् । अथोपशयनिर्देशः । सर्वमेकादशिनीवत् ॥ २२ ॥

तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ॥ २३ ॥

प्रोक्षणादिपर्यग्निकरणान्तं तन्त्रेणोष्ठां(क्षणां) वत्सतरीणां च । तन्त्रेण संस्कारो वत्सतरीणां पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा ॥ २३ ॥

इतरानुत्सृजन्ति ॥ २४ ॥

उष्ठां(क्षणां) च पर्यग्निकरणं कृत्वेतरानुत्सृजन्तीत्यर्थः । वत्सतरीभिः कर्मसमाप्तिः । तन्त्रेण वपाप्रचारः । मरुद्भ्यो वपां गवां मेदसामनुब्रूहि । एवं प्रेष्य, जातवेदो वपाभिरित्यूहः । अनूहो वाऽऽख्यातवादात् । वपामार्जनान्तं कृत्वा तेजसो मे पशुभ्यो मे श्रुतमसि तेजो मे श्रुतमसि पशून् मे इत्यादि । धाता रातिरिति समिष्टयजूषि, इत्यादि संतिष्ठते पशुबन्धः ॥ २४ ॥

ततः संवत्सरे नवनीतपृश्नीररुणा आनयन्तीत-
राश्चैवोक्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरा-
नालभन्ते । प्रेतरान्मृजन्ति ॥ २५ ॥

आगामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धः । नवनीतपृश्निवर्णा वत्सतरीः । अपूर्वानिवोक्षणः ।
(पूर्ववद्वोक्षणम् ।) ॥ २५ ॥

ततः संवत्सरे पिशङ्गीः सारङ्गीरानयन्ति । ताश्च-
ैवोक्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तराना-
लभन्ते । प्रेतरान्मृजन्ति ॥ २६ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यां पशुबन्धः । तत्रारुणवर्णा वत्सतरीः । पूर्ववद्वोक्षणादि-
(अपूर्वा एवोक्षाणः) ॥ २६ ॥

ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति । ताश्चैवो-
क्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ।
प्रेतरान्मृजन्ति ॥ (ख० १८) ॥ २७ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धे उष्ट्रां(क्षणां) वयोवर्णादिविशेषादिषु वृत्तिः ।
तस्मादाविरुद्धेऽस्मिन्पक्षे सवनीयाश्च तद्वर्णवयोविशिष्टा अन्या एवं वा प्रथममग्निं वा पशुब-
न्धेषु प्रथम उक्षाणः । तेषामेव पुनः पुनः संस्काराः । तत्रैव सवनीयाः । प्रथमप्रभृति उक्षाणां
वायव्या(व्याध्यादिर्य) दा तदा यद्युक्षणो रुद्र इत्यादि प्रायश्चित्तम् । तद्वर्णवयसमानीयं
संस्काराः पर्यग्निकरणादयः ॥ २७ ॥

पञ्चमे वर्षे सोमा भवन्ति । त्रिवृदग्निष्टोमः ।
पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयः । पञ्चदशोऽग्नि-
ष्टोमः । सप्तदशोऽतिरात्रः । पूर्वा पौर्णमासी-
मुत्थानश्च संपादयेदेत उक्षाणः सवनीया भवन्ति ।
अजोऽग्नीषोमीयोऽन्वहश्चैत्रीश्चैत्रीनालभते एवमे-
वोत्तरेणैन्द्रमारुता उक्षाणो मारुत्यो वत्सतरीः
॥ २८ ॥

यदा पञ्चसंवत्सरादूर्ध्वं सवनीयत्वाभावात् पूर्वमुक्षाणां संस्कृतानां नाशः, असंस्कृत-
मपि तद्वर्णवयसमालभेत (इति) च्छन्दोगवचनात् ।

एकाष्टकायां बृहस्पतिः पुरोहित इत्यादि । अथवा सूत्रकारेण पञ्चशारदीयारम्भकाल-
स्यानुक्तत्वात्सूत्रान्तरोक्तकाल एवाऽऽरम्भः । छन्दोगमतादाश्विन्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यां
सप्तम्यामष्टम्यां वा पञ्चशारदीयस्य संकल्पादि, सशेदान्ते पशुबन्धैर्यक्ष्ये । इत्याद्येवं पशुबन्ध-

७ १३८:] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४६३

कृत्वा पञ्चसंवत्सरमागामिन्यामेकाष्टकायां वा बृहस्पतिः पुरोहितेत्यादि द्वादशाहवच्छिशिरे दीक्षन्ते, वसन्त उत्तिष्ठन्तीत्यादि, महाग्निः काठको वा द्वादशाहवदौपवसथ्यान्तं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदाग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अत्रैक एवाऽऽग्नेयः । षडहस्य पूर्वत्र्यहवदत्र ग्राह्या इत्येके । पशुकाल एत उक्षाणः सवनीयाः पञ्चमीपाः (श्चामीपां) पर्यग्नि-करणम् । मीमांसकमते तद्रूपाद्या इति । इन्द्राय मरुद्भ्यश्चस्त्वा जुष्टं० इति । त्रीन्सर्वास्तन्त्रेण पशुयागः । द्वादशाहवद्दक्षिणा, पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ॥

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । त्रीनालभन्ते । उपशयः । पूर्ववत्पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य आग्रगणाग्रः । उक्ष्णस्त्रीनालभन्ते । पत्नीसंयाजा-तमहीन-संततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रः षोडशी । न त्वातिग्राह्यः । उक्थ्यवदेव क्रतुकरणमुक्ष्णस्त्रीनालभन्ते पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्राग्रः । अतिग्राह्यत्रयं पशुकाल उक्ष्णामवशिष्टात्पञ्चा-ऽऽलभन्ते । सर्वत्रोपशयानिधाननिर्देशश्च । इन्द्राय मरुद्भ्यो जुष्टमुपाकरोभीत्येवं निगमाः । सर्वत्र तन्त्रेण वपायागः । इन्द्राय मरुद्भ्यो गवां वपानां मेदसामनुब्रूहीत्येवं निगमाः । इन्द्रस्य मरुतां जेमानमिति । अन्वहं सर्वत्र द्वादशशतं ददाति । पाक्षिकस्य पञ्चानामह्नां विकारोऽतिरात्रं तिरोअहान्तं कृत्वा यज्ञपुच्छमिति सर्वं पूर्ववत् । तत उदवसानयिान्तं कृत्वाऽथ सौत्रमणी मैत्रावरुणी च ॥ २८ ॥

यद्युक्ष्णो रुद्रोऽभिमन्येताग्रये रुद्रवते पुरोडाश-मष्टाकपालं निरुप्याथान्यमुपाकुर्यात् । यद्यप्सु म्रियेतापोनञ्चीयं चरुम् । यद्यवसीदंभैर्ऋतं चरुम् । यदि सःशर्येत भीममेककपालम् । यदि श्वभ्रं पतेद्वैष्णवं त्रिकपालम् । यदि श्लोणः कूटो वा बार्हस्पत्यं चरुम् । यद्यन्धः काणो वा सौर्यमेककपालम् । यदि प्रसहाऽऽनयेयुरिन्द्राय प्रसह्यत (न) एकादशकपालम् । यदि सेनाया अभीत्वरिं विन्दे-च्छार्दूलो वा हन्यादिन्द्राय यजत एकादशकपालम् । यदि नश्येद्वायव्यं चरुम् । यद्यत्नेन मृत्युना प्राजापत्यं द्वादशकपालम् ॥ २९ ॥

सर्वत्र निरुप्याथान्यमुपाकुर्यादित्यन्वयः । अन्यव्याख्यातम् ॥ २९ ॥

महाव्रते स्पर्धमानस्त्रिवृदाग्निष्टोमः । गौरुक्थ्यो

महाव्रतं गौरुक्थ्य आयुरतिरात्रः ॥ (ख०१९) ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

चतुर्थान्तं महाव्रतम् । अन्तर्महाव्रतेन पञ्चाहेन यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थं परमरणार्थं वा । यदा भ्रातृव्यवतस्तदा नैमित्तिकोऽयं विधिरिति च्छन्दोगसूत्रकारमतिः । औषव-
सथयान्तं प्रथमपञ्चरात्रवत् । महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदाग्निष्टोमः, ऐन्द्रवायवाग्रः पशुकल्-
सिरनीका च प्रथमपञ्चरात्रवत् । आग्नेयोऽतिग्राह्यः । दक्षिणा अन्वहं द्वादशशतं,
पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः, ऐन्द्रवायवाग्रः, ऐन्द्रोऽतिग्राह्यः षोडशिकस्य द्वितीयः ।
पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते महाव्रतं गवामयनवत् । प्राजापत्यः पशुः कापेयानां प्राप्त एव । सोमानीतादि
सर्वजितिवत् । अतिग्राह्याः सांवत्सरिकवत्सर्वस्वदक्षिणा । केचिद्द्वादशशतमेवाऽऽग्नि-
मिति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रं नातिग्राह्यः । उत्तरत्र्यहपक्ष आग्नेय एकः ।
अत्र षोडशी उक्थ्यश्चेत्तदैव क्रतुकरणं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंशोऽतिरात्रः षोडशिमानुत्तरत्र्यहपक्ष ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः । इतरथा
तिरोअङ्गान्तं यज्ञपुच्छप्रभृति अनूबन्ध्यावपायां पात्नीवतं कर्मोदवसानियान्तम् ।
सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ।

अत्र पुरुषमेधः पञ्चम इत्यापस्तम्बः । व्याख्यातः पूर्वमेव । अहःकल्सौ विशेषः ।
अग्निष्टोमो वोपोत्तममयुतं प्रथमेऽहनीत्यादि दक्षिणतो विकल्प आम्नातस्ताण्डके पाठाश्च
॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

====

*अथ द्वादशाहप्रस्तावे सर्वतोमुखं प्रतिजानीते—

सर्वतोमुखेन यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमिति ।
मध्ये गार्हपत्यः । प्रतिदिशं सौमिका विहाराः ।
त्रिवृत्प्राच्यां दिशि । पञ्चदशो दक्षिणतः । सप्त-
दशः पश्चात् । एकविंश उत्तरतः ॥

अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति यः कामयेत स सर्वतोमुखेन यजेत । यथाऽऽह भगवान्बौधायनोऽपि पैङ्गयशाखाब्राह्मणवाक्यान्युदाहृतवान् 'देवामुरा ह यत्र महासंग्रामस्येतिरे तद्ध शिविरौशीनरो देवानां वर्गादसुराञ्जिगाय । तस्यो हेन्द्रो जितवरं ददौ । स होषाच शिविनैष्ठ्यं भयं न गच्छेदिति । तं वर्षिष्ठीयप्रस्थे सर्वतोमुखेन याजयांचकार । ततो ह वा एतच्छिविं नैष्ठ्यं भयं न यच्छति । यं कामयेतानपजय्यं जयेदिति तं वर्षिष्ठीयप्रस्थे सर्वतोमुखेन याजयेत् । अनपजय्यमेव जयति ' (बौ० श्रौ० १८ । ४९) इत्यादि । मोक्षार्थमेतत्कर्मैति भाष्यकृतम् । मध्ये गार्हपत्य इति वचनात्तदेताश्चतस्रः शाला अनुदिशं मापयन्ति । प्रचरन्ति प्राञ्चः प्रचरन्ति दक्षिणा प्रचरन्ति प्रत्यञ्च उदञ्चः प्रचरन्ति । तस्मान्मध्ये गार्हपत्यो भवति । प्रतिदिशं सौमिका विहाराः सदक्षिणा शालामुखीयाद्याः । दक्षिणद्वारसमीपे दक्षिणाग्निक्लपनम् । सर्वत्र देशभेदाद्वात्विग्भेदः । स्तोत्रभेदाच्छस्त्रभेदः । त्रिवृतादि प्रतिदिशं दिग्भेदाच्च । षडा हि(ग्नि)कान्येतान्यहानि द्वादशाहे दशरात्रकाणि । तस्माद्द्वादशाहधर्मा अहीनधर्माश्च प्रवर्तन्ते । तत्कर्म द्वादशाहवद्दीक्षाकालः शिशिरे दीक्षन्त इत्यादिव्याख्यातः ।

अत्र बौधायनीये द्वैधसूत्रे विशेषः—'चिन्वीत सर्वतोमुखेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्वीतेति शालीकिः । अत्रो ह स्माऽऽह मौद्गल्यः पूर्वस्मिन्नेवाग्निचय इतरेषु सावित्राः स्युरिति । इत्येतदपि न कुर्यादित्याञ्जिगविः' (बौ० श्रौ० २३।१९) इति ।

अत्रेयं पद्धतिः—उक्तकाले प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वतोमुखेन काठकाग्नियुक्तेन * द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति संकल्पः । विद्युदसि । ततः सोमप्रवाकवरणम् । एक एव सोमप्रवाकः । स प्राह महादेवयज्वनः सोमो भविष्यति तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । अथ प्रश्नः—क ऋत्विज इत्यादिनाऽहीनः सर्वतोमुखस्त्रिवृत् । पितृपस्थानान्तम् । एवं ब्रह्मणस्तृ(स्त्रि)वृत्ति ब्रह्मत्वं कर्तव्यमिति । एवं हौत्रं कर्तव्यमिति । क इत्युक्तेः सर्वतोमुखस्तृ(स्त्रि)वृत्क ऋत्विज इत्युक्ते नारायणशर्मादयः । का दक्षिणा इत्युक्ते द्वादशशतदक्षिणा इति । तृ(त्रि)वृत्ति हौत्रं गायत्रं कर्तव्यमिति स्वे(श्ये)न विधिना प्रवृत्तिः । चतुर्णां वरणमाश्रित्य प्रयोगः—पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पञ्चदश इति च विशेषः । उद्गातृवरणान्तं पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि । सप्तदश आध्वर्यवमित्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि एकविंश इति विशेषः । एवं प्रतिदिशि सोमप्रवाकवरणं कृत्वा समन्त्रकं वरणं कृत्वा मधुपर्कः । इतरेषामेवम् ।

* अथ केचित्तत्रैघातवीयामिच्छन्ति, सहस्रदक्षिणाविधानात् ।

१ समेधिरे । २ सर्वत्रेति पाठः । ३ पितृनुप ।

सर्वेषामृत्विजां वरणमिति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे प्रागादिक्रमेण मधुपर्कस्तन्त्रेण देवतो-
पस्थानं तन्त्रेण ततो नान्दीश्राद्धम् । सावित्रमग्निं चेष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
संकल्पः । शर्कराणामुपकल्पनं विहारकल्पितः शम्यामात्रेण (भ्रमणं) गार्हपत्यं परि-
लिख्य द्वादश (प्र)क्रमेण चतुर्विंशतिप्रक्रमेण वा दार्शिकी वेदिः । प्रतिदिशं सौमि-
कविहाराः सह दक्षिणाग्निशालामुखीयसदोहविर्धानाग्नीध्रीयाभिः सर्वासु दिक्षु पुरुषस्य
दक्षिणहस्तभागे दक्षिणाग्निं मार्जालीयं च सव्यहस्तभागे प्रवर्ग्यदेशाग्नीध्रशामित्रोत्करचा-
त्वालाः । गृहे दीक्षापक्षमाश्रित्य प्रयोगः—पक्षे एवं दार्शिकवेदिचतुष्टयं कृत्वा
संभारयजुरादिसनीहारप्रस्थापनान्तं कृत्वाऽप्रवृत्ते दीक्षापरिमाणे द्वादशेऽहनि पृथक् पृथग-
रण्योः समारोप्य य इहाध्यवस्येदिति विधिना गमनं यदि बहिर्दीक्षणीया तदा शर्कराणा-
मुपकल्पने कृते—अरण्योः समारोपणं देवयजनाध्यवसानमग्निं मथित्वोपावरोह्य गार्हपत्ये
निदधाति ।

प्रतिविहारं षोडशर्त्विजो भवन्ति । प्रतिविहारं पात्रभेद ऐष्टिकानां पाशुकानां सौमि-
कानां च । प्रतिविहरणादि सर्वं सौमिकं क्रियते औदवसानायायाः प्रतिविहारं द्रव्यनि-
र्देशः । केचित्तन्त्रेणेति । प्रतिविहारं संभारयजूषि स्वे स्वे स्थाने सोमपरिवे(पे)षणम् ।
सप्तहोता पूर्वास्मिन् विहारे प्रतिविहारं वा स्वे दक्षे सर्वत्राऽऽवर्तते सर्वविहारेषु संभवतां
युगपदनुष्ठानं दीक्षणीयायामग्न्याधानयाजमानेष्वग्न्यभिधानामनूह इत्यापस्तम्बमतिः ।
केचिदहं कुर्वन्ति । अग्निं गृह्णामि सुरथान्ये मयो भुवो य उद्यन्तमारोहन्ति सूर्यमहने ।
आदित्यमित्यादि स्वैष्वायतनेषु मनीषया । इमा और्जमित्यादि । अग्नयो हव्यवाह इह
तानावहतं, ऊहपक्षे अनूहपक्षे च । दैक्षणीयः हविरिदमेषां मयीति । अन्तराऽग्नी सर्व-
विहारेषु भेदेन इह प्रजा० सकृदेवानूहेन । इमे पितृणामग्नयो वाङ्मव्या पितृभ्य आ ।
तान्पूर्वं इत्यादिवदनूहो वा । इदमहमग्निस्तन्त्रेण अनूहेन पयस्वती चाग्ने व्रतपते० पूर्व-
स्मिन्विहारे । सर्वानग्नीनिभिसंधाय सकृदनुहेन प्रणीताप्रणयनमविकारेण । ओं निर्वपत ।
अग्निः होतारमित्यनूहेन । अत्रानूहो वा चतुःशिखण्डा० भूमयो भूत्वा महिमानं पुषोषु
ततो देवस्यो वर्धन्ते पयाःसि । यज्ञिया यज्ञान्० ईडेऽन्यः० इत्यनूहः । और्णासृदूनि
प्रथमानि स्योनं देवेभ्यो जुष्टानि सदन(सद्नेभ्यः)वर्होषि । आज्यमसि भेदेन तत्र
तत्र गत्वाऽवेक्षणमाज्यं मन्त्रेण शक्यत्वात् । अद्विराज्यमाज्यैरापः० शाक्यैरिमान्य-
ज्ञान्० शुक्राणि वः शुक्रासु ज्योतीषि वो ज्योतिःषु आ द्विषु ये चूर्णपञ्चानां वो वातानां
उत्तरेष्वर्थात्यशब्दस्य वःशब्दः हविःशब्दस्यानूहो वा सर्वं नृदेवानां को देवता(ना)मभ्यः
अशिश्नेम बर्हिष्यन्तः पृथिव्यां चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशसो युव(वयु)नानि वस्ते० कामे
धुक्ष्व यजमानाय कामान् । शिवाश्च मे शम्माश्चैषि स्योनाश्च मे सुषदाश्च मे स्तौर्ज-

स्वत्यश्च मे पयस्वत्यश्च स्तौषमूर्जं मे पिन्वध्वं० उग्रास्थो ग्राहं० मभिभुवस्य० अमि-
भूम० यज्ञशब्देषु सर्वत्रानूहः । एषु यज्ञेषु० केचित्तु—भाष्यविरुद्धमिति व्याचक्षते ।
अविक्षोभायेत्यनूहः । तेजिष्ठेत्यस्याभिधानादूहपक्षे—अवभृथवद्युनजिम वः
जातवेदसः । इन्धाना वः वयं वः ये मे अग्नय एषां यज्ञानां ऋष्यात् अनुहो वा ।
तेजिष्ठा वः या वो अग्नय० व्ययध्वं मा वो दभन् । विधृतीभिर्विशो यन्त्राभिः विशो
यन्त्रानुदमाना अरातीन् सीदन्त्यो देवीः सुकृतस्य विधृतयः स्वधृतयः० मयि धारयत
इमे व्रतस्तरा उभयस्य धर्तार विधर्तार प्रयाजानामुतानुयाजा० आरोहत पथो जुहव०
जुहूस्थ घृताच्य गायत्र्याम्यः कविभिर्जुषाणाः । अव्यधमाना यज्ञाननुदच्छ्वं समीच्यो
यज्ञं नया स्थोपदेवानाग्नेयेन० उपभृद्भिः० सपत्नान्० दोहैर्यज्ञान्० सुभृदस्थोपभृतो
घृताच्य त्रैष्टुभेन छन्दसा विश्ववेदसः । उत्तरं पूर्ववत् । अधरं ध्रुवाम्य ध्रुवाः स्थ धरण्य०
इत्यादि स्योना मे सीदत सुषदा पृथिव्यां दिवि सीदत इमे स्तुवा अभिजिघ्रति होमा-
च्छतक्षरा० सर्वा यज्ञानां समञ्जन्ति विष्ठा० इमा स्थाल्यो घृतानां पूर्णा अच्छिन्नपयसा
शतधारा उत्सा शेषं सवनीयवत् । आसन्नाभिमन्त्रणं क्रमेण । चित्तिः स्तुगित्यविकारेण
सकृदङ्गिरसो० एषां यज्ञानां० उच्छिष्म० इत्यनूहेन । अग्न्यन्त्यभिधानादि ऊहपक्षे—
उच्छिष्मा अग्नयो यजमानायैषिष्ठ निशुष्माऽभिदासते । अग्नयो देवेद्ध मन्विद्ध मन्द्र-
जिह्वा मर्त्यानां ते होतारो ऊर्ध्वं० सीमद्धा अग्नय आहुता स्वाहाकृता० मनास्य प्राजा-
पत्यादिमनोभिर्माहुतैरविशत० वागस्यैन्द्री० भेदेनान्वारम्भः । केचिन्मुख्यस्यान्वारम्भ-
मिच्छन्ति । विप्रतिषेधादत औहेन वा—वाचः स्यैन्द्रः सपत्नक्षयण्यो वाचामैन्द्रियेणा-
विशत । देवाः पितर० इत्यविकारेण । अग्नय इदमित्यत्राग्निभ्य इदं० वसन्तानृतूनां
प्रीणामि ते मा प्रीताः प्रीणातु ग्रीष्मानृतूनां प्रीणामि ते माः प्रीताः प्रीणातु वर्षानृ-
तूनां प्रीणामीत्यविकारेण शरद ऋतूनां प्रीणामि प्रीण(णातु)न्तु हेमन्तशिशिरावित्य-
विकारेण । एको ममैकेत्यविकारेण । आज्यभागानुमन्त्रणे विशेषः—अग्नीषोमयोरहं
देवयज्ययाभिः । केचिद्देवयज्यया(इति) । केचिदग्नीषोमीयानामहं देवयज्ययाभि-
रिति । तथैव प्रधानानुमन्त्रणम् । अग्नयो मा दुरिष्ठात्पातु सविताऽवशःसात्तमेतैर्जुष्टं०
सुरूपास्मिन्पुरोडाशखण्डे इडादेवता परा सुरूपवर्षवर्ण० इत्यविकारेण । देवताभिधा-
नात् । इडे भागं जुषध्वं जिन्वगा जिन्वार्वतः । तासां वो भक्ष्यमाणस्य० मार्जनं पूर्व-
स्मिन्विहारे यत्र चतुर्धाकरणं त्रेधाकरणं वा तत्राऽऽवर्तते आग्नीध्रभागान्तमेता वो
अग्नयः समिधस्ताभिर्वर्षध्वं० इति प्रकृत्या वाऽयं ते अग्न इत्यनूहः । अग्न्यभिधानाद-
धवा यं वो अग्नय अग्नयो नः जातवेदस अग्नयः संदहत० सप्तहोता तन्त्रेण । वेदि-
र्बर्हिरित्यनूहः । केचिद्देवयो बर्हीषि श्रितानि हवींषीध्मा० आज्यानि० याज्या० बर्हि-

षामहं देव यज्ययाभिः० वाजस्य मा प्रसवेनोद्भ्राभैरुदग्रभीषु० निग्राभैरधरान्० सम-
 ज्ञन्तां वर्हांसि हविर्भिधृतै० दिव्यमित्यादि उज्जितयो(र)विकारेण—एमा अम्मन्०
 सा मे सत्याऽसीत्यविकारेण रोहितेन वोऽग्नि० गमयन्तु हरिभ्यां वः इन्द्रमगमयतु
 एतशे नव दिवः खीला अवतताः० आद्भ्युत्थिताः । तैः सहस्रकाण्डैरोषधयो मोः
 वि ते मुञ्चामात्यविकारेणश्रेर्विमोकत्वात् । वि युष्माकं मुञ्चामि० इति वा धर्तादस्मासु०
 विष्णूनां शंयूनामहं देवयज्ययाभिर्यज्ञेन० यज्ञा नमो वो यज्ञा नमो नमश्च वो यज्ञाः
 संतिष्ठध्वं० (सर्वत्र) उप वो नमः० इष्टा यज्ञा औहेन वा । भेदेन वा इष्टा यज्ञा
 द्राविणोदस आशीर्वन्तस्तेषां मेऽष्टानां० सोमानामहं देवयज्ययाभिः । इडाऽस्मानित्य-
 विकारेण । तेषामुपस्थानपक्षे भेदेनाऽनुमन्त्रण (पक्षे) यदि तन्त्रेण शक्यते (पठितुं)
 तदाऽप्येवमूहः । यदि न शक्यते भेदेन द्वयोः संभवेत्तदा द्विवचनेनोहः । इडा-
 अस्माननुवस्तां धृतैर्यासां पदेषु वैश्वानर्यः शाक्यो यज्ञानस्थिता वैश्वदेव्यः । द्विवचनेन
 इडे (अ)ऽऽस्मान्ययोः पदयोर्वैश्वानर्यो शाक्यो वावृधानोपयज्ञमास्थितौ वैश्वदेव्यौ ।
 एवं याजमानविधिः ॥

— एवं दीक्षणीयादि सर्वत्र । एवं संस्थिता ध्रौवाज्यधारणं प्रकृतिवत् । उत्तरेण बहिः
 प्राग्वंशमित्यादि । त्वमग्ने० अयासि च० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्विहारे । आ वो देवास्त
 इत्यादि पूर्णाहुत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । यज्ञस्योद्यमनार्थत्वात् । दीक्षा आहुतयो
 यजमानसंस्कारार्थत्वात्कृष्णाजिनादिसनीहारप्रस्थापनान्तं पूर्वस्मिन्विहारे सनीहारप्रस्था-
 पनात्पूर्वं समन्वारम्भहोमः । अपेतमित्यादि द्वादशाहप्रकृतित्वात् । व्रतध्रपणादि पूर्वस्मि-
 न्विहारे ।

श्रोभूते सोमपरिवेषणादि सर्वत्र प्रायणीयाकर्म । तत्र पूर्ववद्याजमानकृत्यम् । स्थाली-
 निधाने कृते सोमक्रयः सर्वत्र शुण्ठ्या क्रयः । एकमिष इत्यादि सखायः सप्त पदा०
 इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । तो ते राय इति माःह५० सं देवी चाऽऽवर्तते । त्विषी-
 सन्तस्त्वेत्यावर्तते । तत्र तत्र पदनिधानं भेदेन पूर्वस्योत्तरतः दक्षिणस्य पुरस्तात् पश्चि-
 मस्य दक्षिणत उत्तरस्य पश्चादेवं गार्हपत्याहवनीययोः शीते भस्मानि—अपि पन्यां०
 आवर्तते । गायत्र इति च सर्वत्र दिशक्रमा एवं मुष्णीषं विसृज्य मैत्रावरुणाय प्रयच्छति,
 इतरेभ्यः प्रयच्छति । मित्रो न एही० इन्द्रस्योरु० उदायुषा० उर्वन्तरिंसं० एकैकस्य
 कृत्वेतरेषामावर्तते । ‘ प्रच्यवस्वे० इत्यादि प्रतिविहारमावर्तते । आतिथ्यायां पूर्ववद्या-
 जमानकर्मकरत्वात्पत्न्याः प्रतिविहारमन्वारम्भः । आतिथ्यायाः पूर्वस्यां शालायां
 व्रतदानं, तानूनपत्रग्रहणाभिमर्शनावघ्राणं प्रतिविहारमावर्तते । व्रतेष्वपि नयनपक्षे सर्वं
 सत्सृज्य पिबति, आप्यायननिह्व (योः) प्रतिविहारमावर्तते । कृतेष्वव्यवान्तरादि-

ष्टोपायनं मदन्तीभिर्मारजनं च पूर्वस्यामेव । प्रवर्ग्यसंभरणं पूर्वस्योत्तरस्य च द्वितीयतृतीययोरुक्थ्यत्वात् प्रवर्ग्यः । प्रवर्ग्यपात्राणामपि भेदः । नमो वाचे० तन्त्रेण । तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन मेथीनिधानकाले पूर्वस्यां निधायोत्तरस्य अनाधृष्या० इत्यावर्तते । अपश्यं गोपा० नेत्युहः । तन्त्रेण । केचिद्वेक्षणस्याशक्यत्वाद्भेदेनेति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे— अपश्यं गोपावानिपद्यमानाविति । अस्मिन्सर्वतोमुखे तन्त्रेण भेदेन पर्योयेणेति यदुक्तं तद्याजमानस्य । घर्मशेषभक्षणकाले संसृज्य पूर्वस्मिन्नेव भक्षणं—हुत५ हविः० यदि हुतानि हवींषि पितरो न स्थो मा मा हि५सिष्ट । केचिदूहेन—हवींषि पितरौ न स्थो मा मा हि५सिष्टं० । अस्याम वो देवौ घर्मो मधुमतः० इत्याविकारेण कर्तृवाद्त्वात् । अशीमहि त्वा मा मा हि५सीः । आपो हि ष्ठा० मार्जनं पूर्वास्मिन्विहारे मदन्तीभिर्मारजनं च उत्तरशान्तिस्तन्त्रेण, तन्त्रसंभव उत्तरत भेदेनोपसदि याजमानं क्लृप्तः पूर्ववज्जपो पौर्वाह्निकस्य प्रचर्य वेदिकरणाद्याभिमन्त्रणं चतुःशिखण्डा० उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुमित्यादि शर्कराभिरिति बाह्यलेखापूरणान्तमापराह्निक्यौ प्रचर्योपसदौ ।

श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य प्रजापतिस्त्वेत्यादिकाठकविधयः । संचितोक्थ्येन होताऽनुशंसति इत्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्निक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ उपसीद सर्वत्र द्वादशाहवत् । संभारयजूंषि व्याचष्टे ।

यूपच्छेदनकाले—अग्निषु प्रथमं चतुरो यूपान्मन्त्रेण छिनत्ति, प्रतिविहारमेकैकं प्रतिविहारमुपशयपात्नीवतयोर्भेदः । ततो द्वादशाह औपवसथ्येऽहनि पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्नीकीभ्यामित्यादिप्रवर्ग्योद्वासनकाले—उच्छिष्टखर इत्यादि—अजामग्नीध्र इत्यादि इमम् षु० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वोत्तरस्य कृत्वा नात्रोच्छिष्टखरं, मार्जनं यजमानपत्न्योः । उदु त्यं० चित्र० इत्यादि ।

केचित्प्रतिविहारं प्रवर्ग्योद्वासनं च कुर्वन्ति । अग्निप्रणयनाद्यातिमुक्त्यन्तं कृत्वा काले इतरः सर्वत्र विधिः । केचिदुत्तरस्य काठकपक्षे सावित्रो नेप्यते पक्षे षोडशीति प्रतिषेधादिति ।

अथैकाविंशतिमाहुतीर्जुहोतीत्यन्तम् । तत आग्निष्टौमिकमाग्निवत्युत्तरमित्यादि (प्रतिपक्षाञ्जनमावर्तते) । यस्योरुष्विति च यजमानस्य । केचित्पूर्वस्मिन्नेवेति, संस्कारत्वात् । उपरवं प्रतिविहारमावर्तते । अथाग्नीषोमीयपशौ याजमानान्यावर्तन्ते । त्रिवृत्पलाशे० औहेन वा । ऊहपक्षे इतरथा भेदेन इतराण्यौष्टिकानि पूर्ववत् । प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी० इत्यादि वैश्वानरं ज्योतिः० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वा, एवमितरेषामावृत्तिः । अवान्तरदी-

क्षाविसर्ग उत्तर(स्मिन्)विहारे मुष्टिविसर्गश्च । आपो देवी० इत्याद्यौष्टिकं यूपसंमानकाले अग्निष्टं पूर्वस्य तस्योत्तरदाक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरं दक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरस्येति प्रांप्तानुवादः । व्यासेन सर्वत्रोपशयनीयादि परिश्रयणान्तं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । केचिद्यूपसंमार्जनकाले एकादश यूपान्विभज्य च त्रिरात्रवत्प्रतिविहारंमिन्वन्ति, (ऋत्विग्-रणकाले पूर्वास्मिन्नेव याजमानवरणम् ।) जुष्टो वाचो भूयासं० ऋचा स्तोम५० प्रति विहारमावर्तते याजमानम् । रेवतीर्यज्ञपतिं० इत्यादि परादावर्तते । यजमान इत्येकस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । यासां मूल० इत्यावर्तते । मित्ररूपेतरेति भेदेन यजमानः— नमस्त आतानं० सकृदनर्वा प्रेहि० । इत्यादि पत्नीकार्यमेकस्य कृत्वा, इतरेषां यजमानस्य वपाश्रपण्यन्वारम्भ आवर्तते । आपो देवीः शुद्धायुवः० आपो हि छा० इत्यादि-भिर्माजनं च यजमानपत्न्योः पूर्वस्यैव सुब्रह्मण्यं पितापुत्रीयादीति क्रमेण सुब्रह्मण्याह्वानं यजमानपत्न्योरन्वारम्भस्य विद्यमानत्वात् । पूर्ववत्सुब्रह्मण्यन्वारम्भादि । पशुपुरोडाशा-ङ्गयोगेष्वैष्टिकत्वे याजमानं (पूर्ववत्) । वसतीवरीपरिहरणकाले क्रमेण वेद्यामासादनं यजमानपत्न्योः । रात्रौ दोहे विशेषः—त्रयस्त्रिंशः स्य तन्तूनां पवित्रैः सहाऽऽगच्छत । शिवा इमा रज्जवोऽभिधान्यग्नियोप सेवताम् । अयक्ष्मा वः प्रजाभिः सःसृजामि० द्यौश्चेमान्यज्ञान्० कलशाञ्चतुर्बिलान्० दोहयाजमानानि तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन । सर्वत्र परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वेत्यादित्रिवृदाग्निष्टोमः—आग्नेयमेकं वा । अतिग्राह्यपात्रं प्रयुनक्ति । पञ्चदशेन्द्रमेकम् । सप्तदशसौर्यमेकम् । त्रीणि षोडशपक्षे । उक्थ्यपक्षे न त्वतिग्राह्याः । सवनीयपशूनां पात्रसादनकाले पञ्चदशादिषु मैत्रावरुणदण्डभेदोऽग्नीषोमीये च अग्नी-षोमीयकालेऽन्यतश्छित्त्वा प्रयोगः । पन्नेजनीर्ग्रहणं पूर्वास्मिन्नेव । वसतीवर्गनुप्रवेशनं क्रमेणैव । निग्राभ्यास्थ० वाचनं क्रमेण । प्रावित्त स यजमान० इत्यादिविरमति धारेत्यन्तं क्रमेण । त्रिवृदैन्द्रवायवाग्रः । पञ्चदशः शुक्राग्रः । सप्तदश आग्रयणाग्रः । एकविंश ऐन्द्रवायवाग्रः । प्रष्टवेशनग्रहाग्रता पञ्चहोत्राभिमर्शनमावर्तते प्र(ष्टो)दोमाभिष्प(ष्प)वमा-नस्य स्तुतस्येत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषां विष्णो त्वं न० इत्याद्यावर्तन्ते अत्र पशुकाले (त्रिवृतः) सारस्वतमिषी । तस्यातिरात्रवत्कल्पः । उपशयनिर्देशः । एवं पशोर्वपा-मार्जनान्तम् ।

केचिदैकादशिनान्सर्वान्वा ण्यपर्यन्तांश्चतूरात्रवद्द्विभज्योपाकुर्वन्ति । एष विधिः पूर्वस्य । द्वैवितरेषाम् । त्रयस्त्रयः । केचित्कापेयानेवोपाकुर्वन्ति । अथवा ऋतुपशून्वा

यथा सस्थमाश्रुत्वायनमतात् । अथवा बौधायनमतादाश्रेयं वा । सर्वत्र प्रतिविहारं द्वादशाहे तथोक्तत्वादबौधायनमतेन । मार्जनान्ते प्रातःसवनाय संप्रसर्पन्तीत्यादि आगन्ता० वितारः० इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषाम्—उपमा द्यावापृथिवी० दृढे स्थः० इत्यादि । सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं च सकृदितरवत्सर्वेषु कुर्वन्ति । आसन्नाभिमर्शनं, क्रमेण द्विदेवत्यकाले सकृदेवाऽऽदित्योपस्थानम् । केचित्सर्वत्र शुक्रान्वारम्भ आवर्तते, इन्द्रेण मन्थुना० इत्यादि । इडान्वारम्भ आवर्तते । इडाभक्षणं पूर्ववत् । तत्र गच्छति मध्य आसीनाय भक्षानाहरति । सह शालायामेवेति बौधायनवचनात् । एवं भक्षणं सर्वत्र यजमानचमसाध्वर्येवं पूर्वस्मिन्विहारे स्थिताय यजमानाय भक्षान्वाऽऽहरन्ति । सर्वानेकस्मिन्पात्रे आनीय तन्त्रेण भक्षणम् । तन्त्रसंभवे, इतरथा भेदेन । तन्त्रेणाप्यत्रस्थ एव भक्षयति यजमानः । पत्रेजनीः सादयति । पूर्वस्मिन्नेव स्तोत्रोपाकरणप्रभृतिस्तुतस्य० इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । उपगानार्थमिति तत्राऽऽसीनस्य विहितत्वात् । तस्मादिडाग्यै हिंक्वित्यादि नाऽऽवृत्तिः । स्तुतस्य स्तुतमसि० इत्यावृत्तिः शस्त्रमिति च । आज्यमरुत्वतीयवैश्वदेवान्तं तन्त्रेणोहेन शस्त्राणां शस्त्राणि अस्योर्जं मह्यं शस्त्राणि दुहां मा मा शस्त्राणां शस्त्राणि गम्यादिन्द्रियावन्त० इति विकारेण सा मे सत्याशी० इति च यज्ञा बभूवुस्ते जज्ञिरे ते वावृधिरे ते देवानामाधिपतयो बभूवुः । ते अस्मां अधिपतीन्कुर्वन्तु० इत्यादि । केचिद्विकारेणैवमितरेषु शस्त्रेषु । एकवचनेन बहुवचनेन वा तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन—स्तुतस्य स्तुतमसि० ऊहपक्षे पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्तोत्रेषु शस्त्रेषु च ।

माध्यंदिनस्याभिषवादि विष्णो त्वं न० इत्यन्तं पूर्ववत् । दधिघर्मभक्षणं तन्त्रेण तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन । तन्त्रपक्षेऽप्यनूहः, भक्षाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य सवनीयासादनात्पूर्वं प्रचरण्या (त्र) विगृहीतिमित्यादि । यजमानस्य नीतानुमन्त्रणान्तं पूर्वस्य हुत्वा पश्चादितरेषाम् । सर्वत्र द्वादशशतं ऋत्विग्भ्य अत्रेः पूजनं च पृथक्पृथक् । न पृथगिति भाष्यकृत् । विषाणाविसर्जनं प्रधानमुत्करे चात्वाले वा । मरुत्वतीयाभ्यामित्यादि । अतिग्राह्यकाले गृहीतानामेव होमः शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयसवनयःजमानानि । आदित्यारम्भ आवर्तते । सर्वत्रातिग्राह्यवचनं क्रमेणाशरावनयनं क्रमेण मन्थनप्रभृतिहोत्रचमसान्वारम्भं क्रमेण, पञ्चहोत्रग्रहावकाशश्रुतस्त्वमित्यन्तं प्रतिविहारं, सप्तहोतृहोमादि । विष्णो त्वं न० इत्युपस्थानान्तं प्रातःसवनवत् श्रुतं हवीः ३ शमित० इति । आ नाराशंससादनात्पूर्ववत् । नात्र शुक्रान्वारम्भः । पिण्डप्रदानमावर्तते । षड्ढोता प्रजापते न त्वदेतानि० च तन्त्रेण भेदेन वा ।

वाममद्य० इत्यादि । पन्नेजनीनयनं, पूर्वस्मिन्विहारे त्रिवृदग्निष्टोमसंस्थात्वं, पञ्चदश उक्थ्यः संस्थात्वं, एकविंशः षोडशी संस्थात्वं, उक्थ्यो वा द्वादशाहे—येऽन्तरेष्टा-
वुक्थ्या इति । (यथा संसूर्याः सूर्यासीति) तन्त्रेणाऽऽयुरिन्द्रियमावर्तते । केचित्त-
न्त्रेण । केचित्—यज्ञा आगच्छन्विति षोडशीयहोमान्तं, अग्नीदोपयजानित्यादि
यज्ञपुच्छं सर्वत्र ।

तत्र याजमानानि—बर्हिषामहं देवयज्याभिरित्यादि हारियोजनभक्षणमावर्तते ।
तन्त्रेण वा अप्सु धौतस्य पूर्वस्मिन्विहारे । केचिदावर्तते । दधिद्रप्सभक्षणम् । भेदेन
शूलोद्वासनादि, समिदाधानमावर्तते । उत्कर्षपक्षेऽनुत्कर्षपक्षे च विष्णवतिक्रमणादि ।
समहं प्रजया० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्नेव समिद्धो अग्ने० वसुमान्० यो नः सपत्न० इत्या-
वर्तते । अग्ने गृहपत० इति सकृत् । अग्ने वह्निः० इत्यावर्तते । ज्योतिषे तन्तव०
इत्यादि गोमज्जपान्तं पूर्वस्मिन्नेव यूपोपस्थानं भेदेन ।

अग्निना देवेनेत्यादि जागतविष्णुक्रमं पूर्वस्मिन्नेव । केचित्प्रतिविहारमिच्छन्ति ।
इन्द्रेण सयुजो वय० इत्यावर्तते ।

अवभृयादिसर्वत्राप्युप्रचारस्तन्त्रेणैकस्मिन् । अपाम सोममित्यादि तन्त्रेणाऽऽसमि-
दाधानान्तमुपस्थानं च । भेदनोदयनीयादि सर्वत्रानूबन्ध्यावपाहोमे कृते प्रतिविहारं
पात्नीवतकर्म । अनूबन्ध्यां समाप्य पयस्या वा सदसो हविर्धानस्य, इत्यादि यत्कु-
र्वीत तद्भूमानुमन्त्रणान्तमावर्तते । अयं नो नभसा० स त्वं नः० इत्युत्तरविहारा-
र्थस्यैव ।

केचित् अयं त० इत्येकं प्रतिविहारं ये देवा० वेदमुपस्थ आधयेत्यादिब्राह्मणत-
र्षणान्तमुत्तरस्मिन् । केचित्—पूर्वस्मिन्नेवेति । गोमज्जपादिवृष्टचन्तं सर्वत्र (स्व)
सिद्धान्तः ।

अथ प्राजहितं समारोप्य, इदमून० इत्यध्यवसाय मध्ये गार्हपत्य इत्यादिदार्शिक-
वेदिचतुष्टयं विहृत्यान्वाधानादि—उदवसानाया । तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा । केचिदेकमेव
विहारं कुर्वन्ति । तस्मिन्पक्षे उदवसानाया पूर्णाहुतिः प्रतिदिशं सौमिकविहारा इति
वचनात् । समाप्तः सर्वतोमुखः ।

ततः परेद्युरागामिपर्वणि वा सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तमन्य-
थोक्तं प्रमादाद्वा तत्र प्रयोगविशारदैः शान्तमनस्कैस्तत्परीक्ष्य समाधेयम् । वैकृतेषु
कर्मसु यावत्संभवेत्तावद्याजमानं तथाऽन्यानि कर्माणि भवन्ति (म० श्रौ० २२।७।२१)
इति भरद्वाजवचनादेव सिद्धं भवति ॥

अथ सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अथ षड्त्रमाह—

साध्यानां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १ ॥

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । यद्यप्ययं षड्त्रोऽहीनत्वाद्यजतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत (तै० सं० ७-२-१) इत्यादिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्वत्थी हविर्धानम् (स० श्रौ० १७-८-४) इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

पृष्ठयः षडहः ॥ २ ॥

भवतीति शेषः । सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठयः षडहस्तास्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरवृहद्वैरूपवैराजशाकररैवतारुयैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरहोरनुष्ठेये रथंतरवृहतृष्टे ये स्तोत्रे ते विशेषेणाऽऽह—

बृहद्रथंतराभ्यां यन्ति ॥ ३ ॥

बृहद्रथंतराभ्यां इति शब्दशस्त्रप्रोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतः ॥ ४ ॥

ये यजमानाः सदोहविर्धानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः षड्त्रे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्वत्थी भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनमिति भावः ॥ ४ ॥

धर्मान्तरमाह—

चक्रीवती भवतः ॥ ५ ॥

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोरग्नीध्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्रक्षिप्य शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यमिति ॥ ५ ॥

धर्मान्तरमाह—

उल्लूखलबुध्नो यूपो भवति ॥ ६ ॥

यथा काष्ठमयस्योल्लूखलस्य मूलमतिस्थूलं भवति तथा यूपमूलं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

धर्मान्तरमाह—

प्राञ्चो यान्ति ॥ ७ ॥

चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राग्दतित्वेन प्रतिभानात् (७।२।१) । एतच्चोक्तमापस्तम्बेन—तस्मिन्सांस्थितेऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्षड्विंशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रकामति तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति सदोहविधानान्याग्नीध्रं चाऽऽश्वत्थी हविर्धानमाग्नीध्रं चोलूखलनुग्ने यूपः प्रकृष्येदुपोस एव नोपरवान्खनन्ति (आप० श्रौ० २२।२२।४) इति । एकस्मिन्नाहि समाप्ते सति परेद्युः प्रातः शम्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहरन्तरमनुष्ठाय तस्मिन्नापि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सरस्वत्या यान्ति । आक्रोशन्तो यान्ति ॥ ८ ॥

या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तत्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ८ ॥

एवमनुष्ठितेः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ ९ ॥

एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं संपादयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः ॥ ९ ॥

कालावधौ पक्षान्तरमाह—

यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ १० ॥

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसंभवात् ॥ १० ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयमाह—

यदैषां प्रमीयेत । यदा वा जीयेरन् । अथैकमुत्थानम् ॥ ११ ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्वात्र आवर्तनीय इत्यर्थः ।

केचिच्चत्वारः षडहा निकायिनस्तैत्तिरीयंक आम्नाताः । ताण्डिना विस्तारेणाऽऽम्नाताः । आपस्तम्बेनापि त्रिषु सारस्वतेषु वैश्वसृजोऽग्निं चिनुत इत्यत्र भाष्यकारेण साध्यानां षडहे वैश्वसृजस्य निवृत्तिरित्युक्तम् ।

तस्मात्सारस्वत इति गम्यते । सारस्वते ये धर्मा इहानुक्ता अप्यस्मिन्नुपसंहर्तव्याः । तस्य प्रयोग उच्यते—अस्मिन्कर्माणि बहुयजमाना द्वादशाहवदारम्भकाले सरस्वतीजघनोदके समुद्रसंगमे गोष्ठे वा षडहेन यक्ष्यामहे स्वर्गं लोकमाप्नवाम । विद्युदादि नाग्निचयनं न काठकः सक्षेदान्तं कृत्वा दश दश भागर्ष(गाव ऋष)म एकश्चोपकल्पन्ते । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा यूपकाल एक एव नैकादशिनाः । उलूखलबुध्नो यूपो भवति, इति श्रुतेश्च । आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं चेति । अश्वत्थकाष्ठेन रथाकृतिवद्धविर्धानकरणं तथैवाऽऽग्नीध्रमण्डपमितिच्छन्दोगवचनाच्च । सदश्च पत्नीशाला च येन केनचित्काष्ठेनाऽऽश्वत्थेन वा कृते भवतः । सदोहविर्धानादीनामुक्तानां चक्रवस्त्वं प्राग्वंशकरणकाल एव करोति । अधस्तात्फलका[न्या]ऽस्तीर्णा [नि] भवन्ति, तस्योपरि विहारकल्पनं, बहुमृत्तिकां प्रसार्य । एवमुत्तरवेद्यामाग्नीध्रीयमार्जालीयधिष्णिग्यादिषु शामित्रदेशेऽपि मण्डलाकार इति च्छन्दोगवचनात् ।

केचिदेवं वर्णयन्ति—एवं हविर्धानादीन् काष्ठैश्चक्रयुक्तान्कृत्वा न फलकास्तरणं भूम्यामेव विहारकल्पनम् । तस्य च लिङ्गं पांसून्हरेयुः ! तथोत्तरवेदिधिष्णियेभ्यश्चक्रवतां निवेद्य (इय) यथायतनं निर्वपेयुरिति । उलूखलबुध्नो यूप इति वचनादैकादशिनानां निवृत्तिः । हविर्धानकाल उक्तप्रकारं करोतीति । शामित्रं च तथैवात्रापि नोपरवान्खनन्ति आलेखमात्रमेव पारिलिखितमिति च्छन्दोगवचनात् । यूपोच्छ्रयणकाले घत्ते शिल्प इति । पृथिव्यै त्वेति प्रौक्षणम् । अपां सर्वासां समाप्तिः, न शुन्वताम् । न यवोऽसि, नावस्तरणं यूपान्नं कर्तव्यम् । उद्विमित्युच्छ्रयति । अग्नीषोमीयं विधाय वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्र इत्यादित्रिवृदाग्निष्टोममुपयन्ति । पाक्षि(ष्ठि)कस्य प्रथमं तथैवातिग्राह्याः । पशुकाल आग्नेयमुपाकरोति । नोपशय उद्वासनं दक्षिणा च । पत्नीसंयाजान्तम् ।

अध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति शालामुखीयन्यन्ते लालाटिकप्रदेशे सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । अग्निष्टेऽनसि ब्रीह्यादीन्यज्ञार्थानारोप्य प्रकर्षयति । पत्नीशालां च हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च सदश्च मार्जालीयं च शामित्रं च प्रकर्षयति । रथचक्रमपि प्रकर्षयति । यत्र शम्या निपतति स शालामुखीयदेशः तस्मिन् प्राग्वंशं स्थापयति यथा शालामुखीयदेशे शालामुखीयः संभवति । अतः षट्त्रिंशत्प्रक्रम उत्तरवेदिस्थानं तस्मिन्यथोत्तरवेदिर्भवति तथा हविर्धानं प्रकर्षयति । उत्तरवेदिधिष्णिग्यादीनां पांसूनाहृत्य यथायतने निवपेयुः । असन्द्यादीन् विसृ(स्त)स्य तान्यथास्थानं पर्यायेण तनोति । अग्नीनामग्निवत्प्रत्यसनयनं सर्वेषां (सर्वान्)केचित्समारोप्येति । चात्वालान्मृत्तिकामानीय चात्वालदेश उपरवदेशे च मन्त्रैर्लेखामात्रं करोति ।

अग्नीन्यथायतनं विहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः ।

शुक्राग्रः पशुकाले यूपस्योत्तरभाग एन्द्रमुपाकरोति । अथ सारस्वतमेकयूपे । कापेयानामुपाकरणे प्राप्ते यथापाठमेवोपाकरोति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । पाशि(ष्ठि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाल उत्तरत एव सौम्यं पौष्णं च पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयाजान्तमहीनसंतत्यन्तं पूर्ववत् ।

श्वोभूत एकविंश षोडशी । षोडशिवदेव ऋतुकरणम् । ऐन्द्रवायवाग्रस्योऽतिग्राह्याः । पशुकाल उत्तरतो बार्हस्पत्यः पूर्ववत्पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकाले दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं च दक्षिणादिकं पूर्ववत् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । न त्वतिग्राह्याः । दक्षिणादि ब्रूयुः । अथ वा यजमानानामन्यमरणे चाऽऽदायास्रक्षे प्रस्त्रवणे(तमादाय)गच्छन्ति (एवं षडहमावर्तमाना यजमाना न गच्छन्ति प्रतिस्त्रोतः) । शम्याप्रासनं तदुपोत्थानमित्यादि । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ ११ ॥

ऋतूनां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १२ ॥

यजेतेति शेषः । ऋतूनां द्वितीयेन प्रजाकामः (२२-२२-४) इत्यापस्तम्बः । अथर्तूनां षडहः सर्वं पूर्ववत् । सरस्वतीसंबन्धवर्जमुत्तरेषु त्रिषु केचिदिच्छन्ति । द्वादशाहवदौपवस्रथ्यान्तम् । पशुकाले कापेयानां प्रथमः ॥ १२ ॥

पृष्ठयः षडहेन ॥ १३ ॥

सुवर्गकामः प्रजाकामो वा यजेत । संकल्पाद्यौपवस्रथ्यान्तं पूर्ववत् । द्वौ द्वावुत्तरेषु पञ्चमु व्यत्यासेन यूपैकादशिनी चेतरथा पूर्ववत् ॥ १३ ॥

देवानामुपरिष्टात्रिकद्रुकेण सर्वमायुरेति वसीयान्
भवति ॥ १४ ॥

सारस्वतपक्षे तृतीय उपरिष्टात्रिकद्रुकेण षड्त्रेण यक्ष्ये सर्वकामार्थमायुष्कामार्थं वा । पूर्ववद्दहुर्योगविशेषः ॥ १४ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य
आयुर्गौज्योतिरतिरात्रः सत्रसंमितेनाच्चार्यं प्रजां
पशूनोजो वीर्यमाप्नोति । अभ्यासङ्गयः पञ्चाहो
विश्वजिदतिरात्रः ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः प्रथमः । पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयः । सप्तदश उक्थ्यस्तृतीयः । ज्योतिश्चतुर्थः । अग्नीषोमीय उक्थ्यो वा । तत्रापि षोडशि(शी) । अथ गौरथाऽऽयुरति-

रात्रः । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । ज्योतिरादीनामपि पत्नीसंयाजान्तं, नातिदेशोऽपि अभ्या-
सङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः । गतः । शेषं सर्वं पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रा-
वरुणी वा ॥ १५ ॥

अथ सप्तरात्रोऽभिधीयते—

कौसुरुबिन्देन सप्तरात्रेण पशवस्तानेवावरुन्धे ।
पञ्च पृष्ठाहानि । पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवा-
न्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १६ ॥

कौसुरुबिन्देन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्स्यामिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवस-
थ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ठ आग्नेयः पशुः । पत्नीसंयाजा-
न्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदशः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्ठस्योत्तरत ऐन्द्रम् ।
अथोपशयः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य तृतीयः । आग्रयणाग्रः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत
ऐन्द्राग्रः । अथोपशयः । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाक्षि(र्ष्टि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्रः ।
अग्निष्ठस्योत्तरतस्तृतीये सारस्वतं दक्षिणतस्तृतीये सावित्रमथोपशयः । पत्नीसंयाजान्त-
महीनसंततयः ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं
दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमथोपशयः पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान् स्तोत्रधर्माश्च पूर्व-
वत् । प्रथमश्चतुरात्रवत् । आग्रयणाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं तथैव
दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् । अथोपशयनिर्देशः । पत्नीसंयाजान्तं पाक्षि(र्ष्टि)कस्य
पृष्ठाहर्विकारः पत्नीसंयाजान्तं कृत्वा मध्वशानादयोऽहीनसंततयः ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतो
बार्हस्पत्यं तथैव दक्षिणतो वारुणमुपशयनिर्देशः, तिरोअहान्तं यज्ञपुच्छादिसर्वं द्वाद-
शाहवदुदवसानीयान्तम् । सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ १६ ॥

सप्तर्षीणामृद्धिकामः ॥ १७ ॥

द्वितीयः सप्तर्षीणां सप्तरात्रः । सप्तर्षिणा सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गार्थमिति संकल्पः ।
सर्वं पूर्ववत् । (अहयोंगाविशेषः ।) ॥ १७ ॥

पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ १८ ॥

पृष्ठ्यः षडहः समूहः । महाव्रतवानतिरात्रः महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान्, अतिरात्र इति । पूर्ववदनीका पशुकलसिश्च ॥ १८ ॥

प्राजापत्यस्तृतीयः प्रजाकामः ॥ १९ ॥

प्राजापत्येन सप्तरात्रेण यक्ष्ये प्रजार्थमिति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्राजापत्यस्त्रयास्त्रिंशं महाव्रतम-
तिरात्रे ॥ २० ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्राजापत्यं महाव्रतमतिरात्रे, प्रजापतिना दृष्टमित्यर्थः । एवमहयो-
गोऽस्मिन्महाव्रते तद्धर्माश्च सर्वेऽतिग्राह्याः । प्राजापत्यः पशुः । अनीका पशुकलसिश्च पूर्व-
वत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २० ॥

पृष्ठ्यावलम्बेन प्रतिष्ठाकामः । पृष्ठ्यः षडहः
पृष्ठ्यावलम्ब्यस्त्रयास्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ २१ ॥

पृष्ठ्यावलम्बः पञ्चमः । पृष्ठ्यावलम्बेन सप्तरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमन्नार्थं वेति ।
सप्तर्षाणां सप्तरात्रवत्सर्वम् । अहयोंगविशेषः— पृष्ठ्यस्तोमाः षडहं षाडाहिकाः स्तोमा
भवन्ति न साक्षाद्वैरूपादयो भवन्ति । रथंतरपृष्ठः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतवानतिरात्रो
व्याख्यातः ॥ २१ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः । पृष्ठ्यः षडहश्छ-
न्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रे ॥ (ख०२०) ॥ २२ ॥

छन्दोमपवमानमिति कर्मनामधेयम् । छन्दोमपवमानेन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पश्वर्थमिति ।
सर्वं पूर्ववत् । अहयोंगविशेषः— पृष्ठ्यः षडहश्छन्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रेऽतिरात्रे
छन्दोमपवमानानि चतुर्विंशादियुक्तं महाव्रतमतिरात्रसंस्था भवति । पूर्ववदनीका पशु-
कलसिश्च । केचित्केवालातिरात्रे छन्दोमपवमानं महाव्रतसाम भवति, इति ॥ २२ ॥

जनकः सप्तरात्रेण पुरुषकामः ॥ २३ ॥

अष्टमो जनकसप्तरात्र इति भाष्यकृत् । सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
प्रथमसप्तरात्रवत् ॥ २३ ॥

तस्य चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानि ।
विश्वजिन्महाव्रतमतिरात्रे । ऐन्द्रेण सप्तरात्रेणा
त्यन्या प्रजा भवति । ओजिष्ठो भवति । त्रिवृद-
ग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थयः । सप्तदश उक्थयोऽभिजि-
दग्निष्टोमः । सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ २४ ॥

तस्य जनकसतरात्रस्य । अघ्रायं विशेषः— चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमः प्रथमो न नियतः । इतर उक्थ्याश्चतुःषोडश्यन्तास्त्रिवृत्स्तोमः । पार्ष्टिकाणां चतुर्णां महास्तोमानां विधिः । पृष्ठचवदतिग्राह्याः । पञ्चमे विश्वजित्स्तोमोऽपि पत्नीसंयाजान्तम् । महाव्रत-स्तोत्रमतिग्राह्या भवन्ति । न प्राजापत्यः पशुः । ज्योतिष्टोमो दैश्वानरोऽतिरात्रः । आग्निर्का पशुकल्प्रिश्च पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २४ ॥

अथाष्टरात्रोऽभिधीयते—

अष्टरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः । पृष्ठ्यः षडहः पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रः ॥ २५ ॥

उत्पत्तिविधिरप्ययम् । ‘ य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजेत ब्रह्मवर्चस्येव भवति ’ (तै० सं० ७-२-३) इत्याम्नातः । अष्टरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मवर्चस्वी भूयासमिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवस्यन्तं वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्टस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वम् । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः पाक्षि(र्ष्टि)कस्य पञ्चमः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृति दक्षिणत-स्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । अग्निष्ट-प्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं तथैव दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् पूर्वमेव व्याख्यातः । पशुकालेऽग्निष्टप्रभृत्यु-त्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतो वा पञ्चमे मारुतं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । पशुकाल उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । षोडशी । चतुर्थो महारात्र इति वचनात्तत्र तिरोअह्नान्तं, यज्ञपुच्छादि पयस्यान्तमुदवसाय रोहिणीं वत्सतरामित्यादि सर्वस्वदानं भवति । अहर्गणेषु चैतादृश-मेतद्भवतीति च्छन्दोगकाल्यायनयोर्वचनात् ॥ २९ ॥

अथ नवरात्रोऽभिधीयते—

त्रयो नवरात्रा आयुष्कामो यजेत ॥ २६ ॥

नवरात्रेण यजते (७-२-४) इति ब्राह्मणार्थोऽनुभवेयः ॥ २६ ॥

पृष्ठ्यः षडहो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी विश्व-
जिदतिरात्रः ॥ २७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पृष्ठचः षडहस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठ आग्नेयः ।
पत्नीसंयाजान्तमहानिसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । उत्तरतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसंयाजान्तम् ।
श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाले दक्षिणतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसं-
याजान्तमहानिसंततयः ।

श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्र उत्तरतस्तृतीये सारस्वतं पत्नी-
संयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः । दक्षिणतस्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिं-
श उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् । पत्नीसंयाजान्तं मध्वशनादिनियमा
भवन्ति ।

श्वोभूत आयुरतिरात्र आग्रयणाग्र उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे
वारुणम् । सर्वत्रोपशयनिर्देशः । अहन्यहनि द्वादशशतं दक्षिणा । तिरोअहान्तं यज्ञपु-
च्छादि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २७ ॥

द्वितीयेन ब्रह्मचर्चसकामो ज्योतिर्गौरायुरुयहोऽ-
भ्यासङ्गन्थः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ २८ ॥

अथ द्वितीयेन नवरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ।
अहर्योगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पाक्षि(ष्टि)कोऽभ्यास-
ङ्गचः पञ्चाहः प्रसिद्धः त्रिवृती द्वे सवने इत्यादिपञ्चाहे प्रथमेऽहनि षोडशी । अत्र पञ्चाह-
स्योऽन्यो नातिरात्रः । अस्मिन्नपि षोडशी । चतुर्थे चतुर्थे इति वचनाद्विश्वजिदतिरात्रः ।
अनीका पशुकलसिश्च पूर्ववत् ॥ २८ ॥

शललीपिशङ्गेन । यं कामं कामयेत तमभ्यश्रुते
ज्योतिर्गौरायुरुयहो ज्योतिर्गौरायुरुयह आयुर्गौ-
रायुरतिरात्रः ॥ (ख० २१) ॥ २९ ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्र इति भाष्यकृत् । चतुर्विधेषु
नवरात्रयागेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम । शललीपिशङ्गस्तृतीयः ।
शललीपिशङ्गेन नवरात्रेण यक्ष्ये, अत्राद्यर्थम् । द्वादशाहवदारम्भः । सत्र एवेति
केचित् । द्वादशाहवदग्निपक्षे षडुपसदः । काठकपक्षेऽप्येवम् । केचिद् द्वादशाहवद्वीक्षा-

द्यौपवसथ्यान्तमहर्योगविशेषः । ज्योतिर्गौरायुज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुरतिरांत्रः । चतुर्थे षोडशिशग्रहणमनीका पशुकलसिश्च पूर्ववत् । न पृष्ठचः । षडहवदतिग्राह्यास्तथैव केचिदिच्छन्ति ।

अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति—यत्र यत्र ग्रणमध्ये गणत्वेन ज्योतिर्गौरायुः पठ्यते तत्र ज्योतिर्गौरादिषु क्रतुपशूनेवेच्छन्ति । महाव्रते प्राजापत्यः शिष्टेष्वहःस्वैकादशिनानां विधिरिति । तत्र । कापेया एवाहीनानामुपदेशेन विहितत्वात् ॥ २९ ॥

अथ दशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारो दशरात्राः ॥ ३० ॥

भवन्तीति शेषः । चत्वारो दशरात्रास्त्रिककुत् प्रथमो भवति । त्रिककुदः दशरात्रेण यक्ष्ये, समानानामुत्तमो भूयासमिति । ब्रह्मवर्चसेन समानेन धर्मेण वा केचित्समुच्चयः । सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३० ॥

दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहोति ॥ ३१ ॥

सप्तहोतृकाले दशहोतारम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानो भवति ॥ ३१ ॥

भुवत इन्द्रस्य त्रिककुदशरात्रो यः कामयेत
त्रिककुदेव समानानां स्यामिति । स एतेन
यजेत ॥ ३२ ॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामह्नां वृषसंबन्धिककुत्साम्येनौन्नत्यं संपाद्य प्रशंसति—‘त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकाविंशः ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः’ (तै० सं० ७।२।९) इति । त्रीणि ककुत्तदशान्युन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति । तदुच्यते—यः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । प्रथमतृतीययोस्त्रिवृदग्निष्टोमयोरहोर्निवस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्द्विती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्थानीयम् । चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरहोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयम् । त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्तमनवमयोरहोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एवं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवंमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः । पञ्चदश उक्थयस्त्रिवृदग्नि-
ष्टोमः सप्तदशोऽग्निष्टोम एकविंश उक्थयः । सप्त-
दशोऽग्निष्टोमस्त्रिणवोऽग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंश उक्थय-
स्त्रिणवोऽग्निष्टोमः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ ३३ ॥

औपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा
त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(र्षि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाले अग्निष्ठ आग्नेयं
पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थयः । पाक्षिकस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्ठस्योत्तरत
ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य तृतीयः । आग्रय-
णाग्रः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः पाक्षि(र्षि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । पशुकाल उत्तरत-
स्तृतीये सारस्वतम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंश उक्थयः । पाक्षि(र्षि)कस्य पञ्चमः शुक्राग्रः । दक्षिणस्तृतीये सावि-
त्रम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य षष्ठ आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् ।
पत्नीसंयाजान्तं मध्वशनादि ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमः । छन्दोमानां प्रथमविकार ऐन्द्रवायवाग्रः । दक्षिणतश्चतुर्थे
वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थयः । छन्दोमानां द्वितीयः शुक्राग्रः । अत्र षोडश्युक्थयवदेव
ऋतुकरणमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमश्छन्दोमानां तृतीय आग्रयणाग्रः । दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् ।
पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो व्याख्यातः । अविवाक्यधर्माः
प्रवर्तन्ते । उत्तरेण (उत्तरतो) षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । यज्ञपु-
च्छादि सर्वं द्वादशाहवत् । पयस्यान्तमुक्तो दशरात्रः । प्रजार्थं पापक्षयार्थं च तैत्तिरीय-
श्रुत्यभिप्रायेण ॥ ३३ ॥

पुर इतरा अभिचर्यमाणो यजेत । त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो ज्योतिरग्निष्टोमस्त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिरुक्थयो
गौरुक्थय आयुरुक्थयोऽभिजिदग्निष्टोमो विश्वजि-
दग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
॥ ३४ ॥

गतः । पुर इतरा अभिचर्यमाण इति । देवपुराऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अभिचारपरिहारार्थम् । पूर्ववत् । अहर्योगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्टि)कस्य प्रथमज्योतिरुक्थ्यः । त्रिकद्रुकाणां प्रथमो ज्योतिरुक्थ्यः । पुनश्च त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः । पाक्षि(ष्टि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्याः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अभिजिदेकाहः । अत्र षोडशी । अग्निष्टोमवत् क्रतुकरणम् । अथ गौरुक्थ्यः । त्रिकद्रुकाणां द्वितीयः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अथ विश्वजिदग्निष्टोमः । आयुरुक्थ्यः । अत्र न षोडशी । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्र एकाहः पृश्निप्राणग्रहाद्यविवाक्यधर्मान्केचिदिच्छन्ति ।

अथवाऽनुष्टुमश्चरन्तीति तिरोअह्वान्तम् । पत्नीसंयाजोत्तरकालं मानस इति केचित् । केचिदत्र मानसं नेच्छन्ति । सुब्रह्मण्यान्ते ब्रह्मप्रतिष्ठेत्यादिना प्रायश्चित्तम् । अवभृथादि समानं कर्म पयस्यायाः । अनीका पशुकलसिश्च पूर्ववत् ।

भ्रातृव्यवतश्चैष दशरात्र उक्तः । अहःकलसिश्चन्द्रोगआम्नाता । तैत्तिरीयाणामहःकलसि-
स्त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमो भवति (तै० सं० ५-२-९) इत्यादि । आशेषीषु
साम स्तुवते । पञ्चदश उक्थ्यः । ऐन्द्रीषु स्तुवते । इन्द्रस्तुतो विकारः । त्रिवृ-
दग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु वैश्वदेवस्तुतो विकारः । षडहस्याहर्विकाराणामविरोधेन । सप्तदशोऽ-
ग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीत्रसोमस्तीत्रिसुद्विकारः । प्राजापत्यास्वृक्षु स्तवनम् । अत्र षोडशी ।
एकविंश उक्थ्यः सौरीषु सूर्यस्तुतो विकारः । सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्यः ।
उपहव्यस्य विकारः । उपहव्यो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु ।
इन्द्रस्तुतो विकारः । तयोर्मध्ये विकारे वैश्वदेवद्वयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवस्तुत् । अत्र
षोडशी । तेषां क्रमः—त्रिणवमग्निष्टोमं कृत्वा इन्द्रस्तुतं कृत्वा वैश्वदेवमुक्थ्यपोडशि-
मन्तं कृत्वा पुनश्च त्रिणवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्विकारः ।
नारम्भोऽहरहरुपशयश्च । अत्रायं प्रकारान्तरेणोक्तः । उत्तमवर्जं सर्वाणि पत्नीसं-
याजान्तानि ।

एवमहःकलसिः । अभ्यासङ्गः (ग्यः) पञ्चाहः, चत्वारश्चन्द्रो(मा) महाव्रतं
विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रश्चन्द्रोमानां प्रथमे मध्वशनादिनियमात् । चतुर्थो नामधेयाद-
विवाक्यधर्मा महाव्रतं न सांनाय्यमुभयत्रातिरात्रः प्रथममुभयकलसौ चतुर्थाष्टमयोः षोडशि-
रात्रप्रभृत्युपरिष्ठादतिरात्रेषु एकादशरात्रपर्यन्तेषु अत्यदि(ति)रात्रेषु षोडशी नियत इति
कैश्चिद्विकल्पेन व्याख्यातं तत्र युक्तं सूत्रविरोधाच्च । अतिरात्रः । तिरोअह्वान्तं कृत्वा यज्ञ-
पुच्छादि सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३४ ॥

कौसुरुविन्दो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं
भवेयमिति । स एतेन यजेत । तस्य त्रयास्त्रिवृ-

तोऽग्निष्टोमास्त्रयः पञ्चदशा उक्थ्याः । त्रयः सप्त-
दशा उक्थ्या अतिरात्रः ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

अथैकादशरात्रोऽभिधीयते—

पौण्डरीक एकादशरात्रः । अयुतं दक्षिणा ।
अश्वसहस्रमेके । दश दक्षिणाः । सर्वामृद्धिमृध्नोति ।
परमेष्ठितां गच्छति । अभ्यासङ्ग(ङ्गः) पश्चाहः
षडहः स्यादहस्त्रयस्त्रिंशं द्वे सवने षट्त्रिंशत्-
मन्त्यश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयश्छन्दोमा विश्वजित्स-
र्वपृष्टोऽतिरात्रः । अन्वहं दश सहस्राणि दद्यात् ।
अश्वसहस्रमुत्तमेऽहन्यश्वसहस्रमुत्तमेऽहनि ॥ (ख० २२) ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशि सूत्रे सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्नः ।

पौण्डरीक इति । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्स-
त्रत्वं द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि(मस्ति) चोदना ।
तद्दत्त्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामाश्रयणात् । ऋतवो वै प्रजाकामाः (तै० सं० ७-
२-६) इति श्रुतेरयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादश-
रात्रा अहीनाः ।

‘ एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—ज्योतिरतिरात्रो भवति ’ (७-२-६)
इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्र-
संस्थारूपं कुर्यात् । अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—‘ पृष्ठयः षडहो भवति’
(७-२-६) इति । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः
षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनो-
दाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठयः षडहः । सोऽत्र कर्तव्यः । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतर-
सामा य उक्थ्यः सोऽयमत्राष्टममहः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य
उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽ-
यमत्र दशममहः । एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः, सोऽयमत्रैका-
दशमहः ।

चयनं पौण्डरीके नियतम् । द्वादशाहीनस्य दशरात्रस्य प्रथमाहर्षस्त्रिवृद्धर्मः पौण्ड-
रीके, द्वयोरहोरादितः प्रवृत्तिरतिग्राह्यादिषु प्रयोजनम् । तदा विश्वजिदतिरात्रे मानसादि

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ४८५

सूत्रकारेण द्वादशरात्रे, चतुःपरिवर्तत इत्यनीकप्रकारेण उक्तः । द्वादशाहधर्मः स्वर्ग-
फलश्च । तत्र श्लोकौ—

चत्वारिंशदहीनाश्च सूत्रकारेण चोदिताः ।
षट्तीत्तिरीयकेऽधीताः शिष्टाश्छन्दोगईरिताः ॥
ध्यनीक(काया)विधिश्चायं वाचकः परिकल्प्यते ।
ईरितः सूत्रकारेण पौण्डरीकविधिस्ततः ॥

व्याख्यातमन्यत् । अश्वसहस्रमुत्तमेऽहनीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायां सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
एकाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भर्त्सेर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्नः । समाप्तः ।

अथाष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः

उक्ता अहीना इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशाहप्रजादीनि सत्राणि ॥ १ ॥

द्वादशरात्रादीनि सत्राणि (का० श्रौ० २४-१) इति कात्यायनः । रात्रिस-
त्राणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः । ननु ऋद्धि-
कामाः सत्रमासीरन् (जै० सू० ६-६-२) इत्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते ।
तस्माद्द्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणामात्विज्यामिति परिभाषायां व्याख्या-
तम् । ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समान्नातः ' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।
तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ॥ १ ॥

यानि पुरस्तात्संवत्सराद्भवाभयनभकृतीन्युत्तरा-
ण्युभयतोतिरात्राणि सत्राणि ॥ २ ॥

यानि सत्राणि । गवामयनस्य विधिर्विवाहितस्तं विवक्षुः सर्वसत्राणां सामान्यं विधानमारभते—‘सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेत्’ (द्रा० श्रौ० ३-३-९) इति । तेषां द्वादशा-
ह्नेन सत्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः । यानि पुरस्तात्संवत्सरात् । गवामयनेनेतरेषाम् ।
ऋभयतोतिरात्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

उपरिष्ठादतिरात्रस्तृतीयः पञ्चदश उक्थ्यः ॥ ३ ॥

भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

तथा कुण्डपायिनामयनम् ॥ ४ ॥

तृतीयं पञ्चदशरात्रं परिहाप्य कुण्डपायिनां च सत्रमिति सूत्रान्तरम् ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशाहने कल्पो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

गतः ॥ ९ ॥

ऋतूनामेकादशरात्रेण प्रजाः सृजन्ते प्रजा-

मवरुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

गतार्थः । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं द्रष्ट-
व्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि (मास्ति) चोदना । तद्द्वन्त्राति-
देश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखा-
न्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः । स एष तित्तिरिणा समाम्नातः—‘ऋतवो वै
प्रजाकामाः’ (तै० सं० ७-२-६) इत्यादि ॥ ६ ॥

एतस्मिन्ऋतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रः ॥ ७ ॥

भवतीति शेषः । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दामिधेयो य एकाह उक्तस्त-
मेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठ्यः षडहः ॥ ८ ॥

भवतीत्यत्रापि शेषः । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः
पृष्ठीयैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनोदा-
हृतानि । तेषां संघः पृष्ठ्यः षडहः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ ८ ॥

त्रयश्छन्दोभाः ॥ ९ ॥

भवन्ति । अष्टमदिनमारभ्य दशमान्तेषु दिनेषु ॥ ९ ॥

अतिरात्रः ॥ १० ॥

एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । सर्व-
स्तोमोऽतिरात्र उत्तममहरिति वचनाद्द्वादशाहे भवतीति भावः ॥ १० ॥

अथ त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते—

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ ११ ॥

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाह-
देकादिनाधिक्येन फलाधिक्यादिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशहत्वमिति चेत्—
तदुच्यते । प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविध-
स्याहः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ॥ ११ ॥

यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्रुवते ॥ १२ ॥

यं मुख्ययजमानमुद्दिश्य कामयन्त इतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिरात्रः पृष्ठयः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्र-
श्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ॥ १३ ॥

षडहस्य च्छन्दोमानां मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं
द्वादशाहगतां क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः । तथा सति यजमानस्य वागुप-
क्षयशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहग-
तदेवाहः सर्वस्तोमोऽतिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रत-
शब्दप्रयोगः । संततामेव वाचमवरुन्धते (तै० सं० ७-३-३) इत्यादिशेषाच्च ॥ १३ ॥

द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

द्वितीयं पृष्ठयषडहम् ॥ १४ ॥

अतिरात्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतम-
तिरात्रः ॥ १५ ॥

भवतीति शेषः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते—

त्रयश्चतुर्दशरात्राः । यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
श्रुवते । अतिरात्रः पृष्ठयः षडह आवृत्तः पृष्ठयः
षडहोऽतिरात्रः । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति य एता
उपयन्त्यतिरात्रः । पृष्ठयः षडहः पृष्ठयः षडह-
स्त्रयास्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रो द्वितीयं ब्रह्मवर्च-
सकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुहः
पृष्ठयः षडह आयुर्गौरौ ज्यौतिरतिरात्रस्तृतीयं प्रति-

ष्टाकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख०१) ॥ १६ ॥

भवन्तीति शेषः । प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—
' यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति ' (७-३-४)
इति । रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामसाध्येः पृष्ठस्तोमैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्य-
न्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम् । विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन
लोकद्वयप्राप्तिः । एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—त्रयत्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ
भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्ति (७-
३-४) इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिंशदस्त्रिंश इत्येष स्तोमानां
षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिंशदस्त्रिंशदः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिंशद्विंशदित्ययमवरोह-
क्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशस्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरहोर्नैरन्तर्येण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ
संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किंचैतावन्येषां स्तोमानामधिराजा-
वर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः । ततः पृष्ठयः
षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारः पञ्चदशरात्राः ॥ १७ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १७ ॥

देवत्वं गच्छन्ति ॥ १८ ॥

सन्निष्ठा इति शेषः ॥ १८ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयोऽष्टम्यां महाव्रतम् ।
पौर्णमास्यामुदयनीय इतरथा युक्तं वोपेयुः ॥
अतिरात्रः पृष्ठयः षडहो महाव्रतं पृष्ठयः षडह-
स्त्रयस्त्रिंशारम्भणोऽतिरात्रः ॥ १९ ॥ द्वितीयं
यास्तल्प उदके विवाहे वा मीमांसेरन् । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहः पृष्ठयः षडहो महाव्रत-
मायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः । तृतीयं प्रतिष्ठाकामा
उपेयुः । त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरुयहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । चतुर्थं स्वर्ग-

कामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्यहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः । ऐन्द्रेण षोडशरात्रे-
ण सर्वाभिजितीर्विजयन्तोऽभिपूर्वमन्नाद्यमायन्ति ।
एता एव समहात्रताः ॥ २० ॥

पृष्ठचः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानि । अथाहर्षिशेष-
विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदास्यमेकमहः स्तुत्यैवोक्तीतविधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्टुता
पाप्मानं निरदहेतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं त्र्यहं विधत्ते—ज्योतिर्गौरायु-
रिति त्र्यहो भवति (७-३-७) इत्यादि । पृष्ठचषडहगतान्यहानि विधत्ते—
यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति (७-३-७) इत्यादि ।
आरोहरूपरुहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—पराञ्चो वा एते
सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो भवति (७-३-७)
इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥

सप्तदश रात्रोऽभिधीयते—

सप्तदशरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्यो-
तिर्गौरायुः पञ्चाहः । द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ २१ ॥

सप्तदशरात्रेण यक्ष्ये, अन्नादो भूयासमिति । अथैतदीदेवहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवं
विधमह्नां पञ्चकं पञ्चाहो भवति (७-३-८) इति विदधाति । द्विरावृत्ते त्र्यहे
द्वितीयज्योतिर्विजितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । अथ पृष्ठचं षडहं चतुश्छन्दोमांश्च पूर्वव-
द्व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

अष्टादशरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरा-
त्रोऽभिष्टुवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ २२ ॥

अष्टादशरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयास्मेति । शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एकान्विंशतिरात्रेण । सर्वेषां पञ्चानामाधिपत्यं
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ २३ ॥

एकान्विंशतिरात्रेण प्र प्रजया पशुभिर्जायन्ते (२३-२-१७) इत्याप-
स्तम्बः ॥ २३ ॥

विंशतिरात्रेणः ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति ।
य एता उपयन्ति । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे
अहनी । अभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहा-
न्यतिरात्रः ॥ (ख० २) ॥ २४ ॥

विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चःस्विनो भूयासुरन्नादा भूयासुरिति च । यथा प्रथ-
मरूप्यहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ । नत्वत्र कश्चिदप्यायुरादि-
कोऽस्ति । पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽयमन्तरूप्यहो यश्च भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्ति-
त्वेन विवधसाम्यम् । अन्यच्च पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ननु—प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रिरुपयन्ति (जै० सू० ४-३-८) इति
श्रुतम् । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौप्ता (छा) नि कर्मा-
प्युच्यन्ते । तदिदं रात्रिसंज्ञं स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः । तदर्थं च प्रतिति-
ष्ठन्तीति किमयं फलविधिरुतार्थवाद इति ।

अपापश्लोकवत्तत्र वर्तमानापदेशतः ।
फलविध्यसमर्थत्वात्तद्देवार्थवादता ॥
अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ।
निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विनम्यते ॥
जुहूवन्नैव कर्मैतन्निराकाङ्क्षं फलं प्रति ।
कल्पनीयं फलं तत्र विनामोऽध्याहृतेर्वरम् ॥

स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपं तस्य च श्रुतकर्मसंबन्धः फलत्वं च कल्प्यम् । प्रतिष्ठा-
यास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वं च कल्पं फलत्वसिद्धयर्थं सन्नन्ततया विपरिणाममात्रं लक्ष्यः ।
उपयन्तीत्यपि वर्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः ।
तदयमर्थः—ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति । एवं हि धर्ममात्रकल्पनाला-
घवमितरथा तु सर्वस्यैवार्थवादत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिपन्नफलविशिष्टः कल्पनीयः ।
स्वर्गकामा एता रात्रीरुपेयुरिति कल्पितेऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुखं संगच्छते ।
यस्मात्प्रतितिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन संगच्छते । ततश्च यद्यप्य-
ध्याहारः स्यात्तथाऽप्यर्थवादसंगत्यर्थं प्रतिष्ठैवाध्याहृतव्येति प्रतिष्ठार्थता ॥ २४ ॥

अथैकविंशतिरात्रोऽभिधीयते—

द्वावेकविंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्नुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयात्सो

भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठ्यः षड-
हस्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसा-
मानः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्णोऽतिरात्रो
निदाघ उपयन्ति सौमापौष्णं षशुमालभन्ते ।
मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ २५ ॥ द्वितीये-
नोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुवन्ति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिप्लवः
षडहोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

तत्र तावदियमहःकल्पिः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठ्यः षडहः । ततः स्वरसा-
मानस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः । पुनरपि
पृष्ठ्यः षडहः । ततोऽतिरात्र इति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहोऽभिप्लवः । षडहो द्वाद-
शाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति ।
अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाहोऽभिप्लवः । षडहो
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २८ ॥

त्रयोविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तम-
भ्यश्नुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाश्चो
भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो द्वावभि-
प्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः (ख० ३)
॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अत्र चत्वारस्त्र्यहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसंख्यायाः पूरणात् ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथाष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथान्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयो—

सःसदा चतुर्विंशतिरात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्ति ।
य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आर-
म्भणीयास्त्रिवृद्धा पृष्ठ्यः स्तोमः षडहः । अथ
त्रयास्त्रिंशमहर्निरुक्तमुक्तमुपहव्यस्य तन्त्रे क्लृप्तं
तस्य कण्वरथंतरं माध्यंदिने सवने यत्रयस्त्रिंश-
शमहर्निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहर्निरुक्तं पृष्ठ्यः स्तोमः षडहः प्रत्यङ्-
त्रिवृद्धहर्निरुक्तं ज्योतिर्वैश्वानरोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

अत्रेयमहःक्लृप्तिः सूत्रकारेण दर्शिता । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहितं
तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽम्नातम् । यत्त्वारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छा-
खान्तरगतम् । तृतीयमहरारभ्याष्टमान्तः पराग्रूपः पृष्ठ्यः षडहः । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिं-
शरूपम् । यच्चाऽऽदित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिं-
शम् । स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तं तद्विपरीतमानिरुक्तम् । ततो दशममहर्निरुक्तं त्रय-
स्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अहर्विशेषास्त्रयोऽवस्तादधोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः ।
तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्यहानि त्रिणवैकाविंशद्द्वयात्रिणवरूपाणि मध्य-
वर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अहर्विशेषास्त्रयस्त्रिंशाकाः परस्ता-
दूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यमं निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं
त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तमनिरुक्तम् । सप्तदशसंख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशतिदिनपर्यन्तमावृत्तः
पृष्ठ्यः षडहः । अत एवायं प्रत्यङ्ङिति (७-४-२) निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपा-
न्तिममहास्त्रिवृद्धनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते
सति एकादशादिचतुर्दशान्तान्मध्यवर्तिनोऽहश्चतुष्टयादध उपरिष्ठाच्च ये त्रिसंख्याका-
स्त्रयस्त्रिंशास्तैरुभयतोऽवस्थितैर्दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमपहत्य दैवी सनां मध्यवर्तिनीं गच्छन्ति ।
यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठाख्यान्यहान्येतान्येवात्र दैवी संसदित्युच्यते ।
तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो यश्चोर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यमस्तस्योभय-
यविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तत्वमिति भाष्यकृत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ध्वहःसु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति (७-४-२) इति । रथंतरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शाखान्तरानुसारेण सूत्रेऽभिहितम् । तथाऽप्यत्रवचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—‘ बृहद्रथंतराभ्याम् ’ (तै० सं० ७-४-२) इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते—त्रिवृ-
तोऽधित्रिवृतमुपयन्ति स्तोमानाः संपत्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवति (७-४-२) इत्यादि । आवृत्तः पृष्ठः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मान्निवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यधूर्ध्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेर्षां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विंशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः । सप्तसंस्थारूपोऽ (पेऽ) ऋष्टोमः (मे) प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्चविंशतिरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रो
द्वावभिष्टुवौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिरात्रश्च ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिरात्रेण यक्ष्यामह इत्यादि ॥ २ ॥

षड्विंशतिरात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रो
गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वावभिष्टुवौ । द्वादशाहस्य
दशाहान्यतिरात्रः ॥ ३ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे । स्वर्गं लोकमवाप्नवाम इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सप्तविंशतिरात्रेणाऽऽदित्यलोकं जयन्ति एता
एव समहाव्रताः ॥ ४ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे आदित्यलोकजयार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहो द्वावभिष्टुवौ । द्वादशा-
हस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ५ ॥

एकान्त्रिंशद्रात्रं श्रीकामा उपेयुः । अतिरात्रो

ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वावभिष्टुवौ द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ६ ॥

एकोनत्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे । श्रीकामार्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

त्रिंशद्रात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयोऽ-

भिष्टुवा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० ४ ॥) ७ ॥

त्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे अन्नाद्यकामार्थमित्यादि ॥-७ ॥

एकत्रिंशद्रात्रेणाभिपूर्वमन्नाद्यमाप्नु-

वन्त्येता एव समहात्रताः ॥ ८ ॥

एकत्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे । अन्नादा भूयासुरित्यादि ॥ ८ ॥

द्वात्रिंशद्रात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो

गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । त्रयोऽभिष्टुवाः । द्वाद-

शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ९ ॥

त्रयत्रिंशद्रात्रमृद्धिकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः

पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा अतिरात्रः ।

द्वितीयेन यावद्वयेन सत्रेणर्द्धिमाप्नुवन्ति ।

तावता समृद्धिरतिरात्रोऽभिष्टुवः षडहोऽतिरात्रोऽ-

भिष्टुवः षडहोऽतिरात्रोऽभिष्टुवः । षडहो द्वादशा-

हस्य दशाहानि महात्रतं चातिरात्रश्च । तृतीयं

प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा

विश्वजिदतिरात्र एकः पञ्चाहो द्वादशाहस्य दशा-

हान्यतिरात्रः ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे, ऋद्धिमवाप्नवाम इति । समृद्धिविकलः । ज्योतिर्गौरायु-

रित्येवंविधो द्विरावृत्तरूप्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः पञ्चाहः । अत्र प्रायणीयोदयनीय-

योरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि—‘त्रीण्याश्विनानि भवन्ति’ (तै० सं० ७-४-

५) इति श्रुतेः । अन्यदहर्विश्वजिद्धवति, इति विधानात् । अत्र द्वादशाहशब्देन

प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुस्त्रिंशद्रात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति

रात्रो ज्योतिर्गौरायुरुयहूर्यहोऽभिष्टुवाः । द्वादशा-

हस्य दशाहानि महात्रतं चातिरात्रश्च ॥ (ख० ५) ॥ ११ ॥

संकल्पादिवाक्यं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पञ्चत्रिंशद्वात्रेण संवत्सरादाऽमुष्मादादित्यादन्ना-
द्यमवरुन्धते । य एता उपयन्ति । अतिरात्रो
ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहस्त्रयोऽभिप्लवाः । द्वाद-
शाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १२ ॥

गतः ॥ १२ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । आतिरात्रश्च-
त्वारोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यति-
रात्रः ॥ १३ ॥

सुवर्गं लोकं यन्ति (७-४-६) इत्याम्नानात् । प्रायणीयमहर्विधत्ते—‘ज्योति-
रतिरात्रो भवति’ इत्यादि । अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—‘षडहा भवन्ति’ इति ।
ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः । तादृशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षि-
तास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । तेषां संख्या चत्वारो भवन्ति इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता
संख्या पूर्यते । अथ पृष्ठचः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रम् ।
अथोदयनीयं विधत्ते—अतिरात्रावभितो भवत इति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विव-
चनम् ॥ १३ ॥

सप्तत्रिंशद्वात्रेणाऽऽदित्यं लोकं जयन्त्येता
एव समहात्रताः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । आदित्यलोकजयार्थमित्य दिमहात्रतान्ताः ॥ १४ ॥

अष्टत्रिंशद्वात्रेण ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अति-
रात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । चत्वारोऽभिप्लवाः ।
द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १५ ॥

गतार्थः ॥ १५ ॥

एकोनचत्वारिंशद्वात्रेण सर्वेषां पशूनामाधि-
पत्यं गच्छन्ति । प्रजाकामा उपेयुरतिरात्रो ज्योति-
र्गौरायुरुयहश्चत्वारोऽभिप्लवा द्वादशाहस्य दशा-
हान्यतिरात्रः ॥ १६ ॥

आधिपत्यं साम्राज्यम् । एकात्रचत्वारिंशद्वात्रेणानन्तां श्रियं जयन्तीत्येके ॥ १६ ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण परमायां विराजि प्रतिष्ठां
गच्छन्ति । एता एव समहात्रताः ॥ (ख० ६) ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

चत्वारिंशद्वात्रेण यक्ष्यामहे । परमां प्रतिष्ठ गच्छन्तीति श्रुतिश्च ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः

=====

अथाष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

विधृतिरेकस्मान्न पञ्चाशो विपाप्मना भ्रातृव्ये-
णाऽऽवर्तन्ते । य एता उपयन्त्यतिरात्रस्त्रयस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रो दश पञ्चदश उक्थ्याः
षोडशिमदशमहरतिरात्रो द्वादश सप्तदश उक्थ्या
अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहोऽतिरात्रो द्वादशैकविंशा
उक्थ्या अतिरात्रोऽयमतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः कर्तव्याः । पञ्चदशस्तोमयुक्ता
अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । षोडशस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्य-
मेकमहः कार्यम् । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । अथ
षट्संख्याकान्यहानि—‘पृष्ठ्यः षडहो भवति’ (तै० सं० ७-४-७) इति विधि-
दर्शनात् । अथान्यानि कानिचिद्दहानि विधत्ते—‘द्वादशैकविंशा भवन्ति’ (७-४-७)
इत्यादि । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः ॥ १ ॥

अथान्यानि कानिचिद्दहानि विधत्ते—

द्वितीयोऽयमेधैतेषां श्रीर्भवति । मित्रश्च वरु-
णश्च धाता चार्यमा चाशश्च भगश्चेन्द्रश्च विव-
स्वाश्चेत्येतासां देवतानामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसी-
यासो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः ।
द्वावभिष्टुवौ । गोआयुषी द्वौ द्वावभिष्टुवावभिजिच्च
विश्वजिच्चातिरात्रावेकोऽभिष्टुवः सर्वस्तोमो नव-
सप्तदशाश्चातिरात्रा द्वादशाहस्य दशाहानि महात्र-
तश्चातिरात्रश्च ॥ (ख० ७) ॥ २ ॥

तेषां यजमानानां श्रीः शोभा भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो यां न जानीयु-
 र्यदा वाऽञ्जतेऽभि वाऽञ्जते शुभमेवाऽऽन्मन्दधते
 जानन्त्येनान् गौल्गुलवेन प्रातःसवने । सौगन्धि-
 केन माध्यंदिने सवने । पौतुदारवेण तृतीय-
 सवने । य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चत्वारोऽभि-
 पुवाः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो नवरात्रगर्भश्च द्वावभि-
 पुवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो नवरात्रग-
 र्भश्चतुर्थः । संवत्सरसंमिता संवत्सरस्य प्रसवं
 गच्छन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश
 उक्थयश्चाऽऽरम्भणीयस्त्रिष्टुद्वौ द्वावभिपुवौ पृष्ठ्यः
 षडहोऽभिजिञ्चयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमह-
 स्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिपुवः प्रत्य-
 ङ्गो आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चाति-
 रात्रश्च ॥ (ख० ८) ॥ सवितुः ककुहः पञ्चमः
 सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्य-
 तिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखः षडहोऽधि-
 यानि त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमावभित उक्थयं
 मध्ये तथैव नव पञ्चदशानि नव सप्तदशानि
 नवैकविंशानि द्वादशाहानि महाव्रतं चातिरा-
 त्रश्च । ऋतूनां षष्ठं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अति-
 रात्रश्चत्वारोऽभिपुवा महाव्रतम् । द्वावभिपुवौ
 द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रम् । इन्द्राग्न्योः
 सप्तमोऽत्यन्याः प्रजा भवन्त्योजिष्ठा भवन्ति ।
 य एता उपयन्त्यतिरात्रः । षडभिपुवा महाव्रतं
 द्वावभिपुवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥
 (ख० ९) ॥ ३ ॥

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो नवरात्रगर्भश्चतुर्थः सवितुः ककुहः पञ्चम ऋतुः षष्ठ-
 श्वैकोनपञ्चाशद्रात्रे प्रभेद इति भाष्यकृद्भिप्रायः । गतार्थः ॥ ३ ॥

एकषष्टिरात्रेण यं कामं कामयन्ते तमभ्य-
 श्रुवते सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति वसीयांसो
 भवन्ति । य एता उपयन्ति अतिरात्रश्च-

तुर्विंश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्वा
त्रयोऽभिष्टुवाः पृष्ठ्यः षडहोऽभिजित्त्रयः
स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसा-
मानोऽभिजिन्नयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्यः
षडह एकोऽभिष्टुवः प्रत्यङ्गो आयुषी
द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरा-
त्रश्च ॥ ४ ॥

सर्वा समस्तामृद्धिं प्राप्नुवन्ति वसीयांसो धनवन्तो भवन्ति । एकषष्टिरात्रेण यक्ष्या-
महे वसुमन्तो भूयास्मेत्यादि । द्वादशाहवत्सौत्रामण्यन्तं समानम् ॥ ४ ॥

देवानां शतरात्रेण देवत्वं गच्छन्ति । य एता
उपयन्त्यतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहश्चतुर्दशाभि-
ष्टुवाः द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्र-
श्चाभिप्रयन्तः समानत्र वा तिष्ठन्तोऽभिष्टुवन्ति ॥
(ख० १०) ॥ ५ ॥

देवानां शतरात्रमिति कर्मनामधेयम् । संकल्पादि सौत्रामण्यन्तं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आदित्यानामयनेनेषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

आदित्यानामयनमिति संज्ञा सत्रस्य ॥ ६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

गवामयनेन प्रकारेण ॥ ७ ॥

सर्वेऽभिष्टुवा मासां मध्ये पृष्ठ्यः पञ्चदशस्त्रिवृतोऽ-
भिष्टुवाः ॥ ८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवन्ति । संवत्सर-
सामान्यात्तद्गुणदर्शनाच्च (का० श्रौ० २९--११०) । दृश्यन्ते हि तेषु गवामयनिका
गुणाः । अथ यत्पृष्ठ्यः षडहमुपयन्ति । यदभिष्टुवः षडहमुपयन्ति, इति । तत्राभिष्टु-
वास्त्रिवृत्पञ्चदश स्तोमा भवन्ति गवामयने हि पृष्ठ्यान्ता मासा इह पृष्ठ्यमध्या
भवन्ति ॥ ८ ॥

अभिजितः स्थाने त्रिवृद्बृहस्पतिसवः ॥ ९ ॥

भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

विश्वजितः स्थाने पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ॥ १० ॥

अत्रापि भवतीति शेषः ॥ १० ॥

पृष्ठाभिप्लुवाबुपेत्य व्यूढा अग्निष्टोमास्त्रिवृत उर्ध्व-
द्वलभिद्भ्यामिति । ऊ(द्यू)नो मास उत्तमे
संभार्येऽभिप्लुवति । यां मध्ये षष्ठ्यः षडह ऊर्ध्वं
गोआयुषी ॥ ११ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

छन्दोमा दशरात्रः ॥ १२ ॥

भवतीति शेषः । दशरात्रस्य छन्दोमदशाह इति कात्यायनः ॥ १२ ॥

प्रत्यङ्ङष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं
द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशं चतु-
र्विंशमत्रिवाक्यं दशमं महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र
इति ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्ङष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे
पञ्चविंशं चतुर्विंशम् । महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते (आप० श्रौ०
२३-९-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अङ्गिरसामयनं स्वर्गकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सत्रसंज्ञा ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनेन व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ १५ ॥

सर्वेऽभिप्लुवा मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्याः प्राग्विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्या ऊर्ध्वं विषुवतश्छन्दोमा दशरात्रः ।
ऊर्ध्वं स्तोमः पञ्चविंशं द्वे अष्टाविंशे त्रिंशं
द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं
चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुर्विंशमत्रिवाक्यं
दशमं महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र इति ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽभिप्लुवा भवन्ति । मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्या भवन्ति प्राग्विषुवत ऊर्ध्वं विषुवत
उपरिष्ठात्पृष्ठ्याः पञ्चदशिनः ; छन्दोमदशरात्र ऊर्ध्वं स्तोमश्चतुर्विंशं पञ्चविंशं द्वे अष्टा-
विंशे त्रिंशं द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशम् ।
महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्यूनो मासः पूर्यते । अथैकेषाम्—पृष्ठ्या आक्षयन्ति चाऽऽ-

दित्यानामयनमभिष्टवा आक्षयन्ति चाङ्गिरसामयनम् । यदन्यत्पृष्ठ्याभिष्टवेऽभ्यस्तान्या-
क्षयन्तात्याचक्षते (भ० श्रौ० २३-९-१६) इति भरद्वाजश्चाऽऽह ॥ १६ ॥

दृतिवातवतोरयनेन यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्रु-
वते सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति वसीयाः सो भवन्ति । य
एता उपयन्त्यतिरात्रः ॥ (ख० ११) । १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । संकल्पादि पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथाष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मास-
मेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन
मासम् । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भण-
स्त्रिवृदुत्तमा अतिरात्रः ॥ १ ॥

अतिरात्रावमितः । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासम् । अथ विषु-
वन्महाव्रतं वेत्यास्तम्बेऽपि विकल्पः । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिंशारम्भणास्त्रिवृदुत्तमाः ।
तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र श्रूयते—
त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकाविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंश-
शेन मासमिति मैत्रायणीयश्रुतिः । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाहैर्मासं मासं नयेदिति । तदुक्तं
कात्यायनाचार्येण—‘ एकाहास्तच्छब्दात् ’ (का० श्रौ० २९-१२९) इति । तेषां
शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधादक उपलभ्यते पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि चैकाहानामेव वाचक उप-
लभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य
स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमि-
तावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा
समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्व्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमश-
ब्द एकाहानां वाचक इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नानाहानि वा संघातशब्दात् (का० श्रौ० २९-१२६) इति । वाशब्दः पक्ष-
व्यावृत्तौ नानाहानि वा । यान्यन्वयप्राप्तानि तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं

पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमादि । कुत एतत्—संघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्धवति, स च मासमिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैष दोषो भवति ॥ १ ॥

कुण्डपायिनामयने मासं दीक्षिताः २ ॥

भवन्तीति शेषः । कुण्डपायिनामयनामिति सत्रस्य संज्ञा ॥ २ ॥

राजानं क्रीत्वोपनह्य द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा
हविर्यज्ञमासैर्यजन्ते ॥ ३ ॥ मासमग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ४ ॥

प्रायणीया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञैर्यजन्त इति । सोमोपगूहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायमारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ फलैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः—‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः संसृष्टिर्वा’ (इत्यादि) गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालामुखीये । ज्योतिष्टोमे हि ‘न जुहोति न पचतीत्यादिनिषेधोऽपि ।

ननु कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणमुत शालामुखीय इति संशये चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात् ‘ज्योतिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति’ इति शालामुखीये गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकरम्परया कुण्डपायिनामयने प्राप्तस्तस्मात्तत्र श्रपणम् । सत्यम् । चोदकादेवम् । अग्निहोत्रनामधेयात्तु नैमित्तिकाग्निहोत्रवन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं तच्चोदकाद्वलीय इत्युक्तम् । केचित्तु—कृत्वाचिन्तामाहुः । असत्यपि नामधेये ‘गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति’ इत्यस्यानारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शालामुखीयं बाधत इति । तत्तु नैवम् । अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्कुण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वात्प्रोपदेशसंभवः । तस्मान्नास्त्रैव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु सिद्धं नाम्नः प्राबल्यं सप्तमे । सत्यम् । इह तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रम् । शालामुखीयस्तावदास्मिन्सन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादाग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनेति शङ्का सेयं निराक्रियते । अन्यार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति पूर्ववत्साद्रुष्यसंभवे दैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् । (जै० सू० १२-१-६) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति कात्यायनभरद्वाजौ ॥ ५ ॥

मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासः साकमेधैः
मासः शुनासीरीयेण । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मास-
मेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश त्रयास्त्रि-
शान्यहानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं
चातिरात्रश्च ॥ ६ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वण्यभिनीयन्ते (मा० क० १-३-८) वैश्वदेवेन मासं
वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेण मासमिति श्रुतेः ॥ ६ ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते ॥ ७ ॥

यज्ञं व्याख्यास्याम इति न्यायवदेकवचनेन सर्वयज्ञोपलक्षणत्वाच्च ॥ ७ ॥

सर्वे भवन्ति ॥ ८ ॥

हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्थास्तद्विकृतयश्च भवन्तीति । मासमिति सर्वत्र ॥ ८ ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकारास्तदुक्तं कात्यायनेन—अत्सरुकाः
कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः (का० श्रौ० २९-१४) इति । भवन्तीति शेषः ॥ ९ ॥

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता । स नेष्टा
सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा । स
प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छःसी स
ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहप-
तिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः ॥ १० ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्तीत्यन्वयः ॥ १० ॥

तपस्विनामयने संवत्सरं दीक्षाः । संवत्सरमुप-
सदः । संवत्सरः सुत्याः ॥ ११ ॥

भवन्तीति शेषः । चतुरश्वतुरो मासानेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं
चिनोति । द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिः । चतुर उत्तमाः । चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तन-
मेकस्तनमिति त्रींस्त्रीन्मासान्ब्रतानि । संवत्सरं प्रसुताः (आप० श्रौ० २३-११-
३ । ७) इत्यापस्तम्बीये विशेषः । तपस्विनामयसत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति उपसदः सुत्याश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजया पशुभिर्जायन्ते ॥ १२ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरेण प्रजापतेर्द्वाद्विंशत्युवन्ति, इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ १२ ॥

य एतदुपयन्ति त्रयस्त्रिवृतः संवत्सरास्त्रयः पञ्च-
दशास्त्रयः सप्तदशास्त्रय एकविंशताः ॥ १३ ॥

प्रजापतिसत्रमिति संज्ञा ॥ १३ ॥

एतदेव नैमिषीयाणां (स्वर्गकामा उपेयुः । नव
त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशताः) शाक्यानां षट्त्रिंशत्संवत्सरं
तरसपुरोडाशमगस्त्यगृहपतिकम् ॥ १४ ॥

शाक्यानामयनामिति संज्ञा सत्रस्य । तत् षट्त्रिंशं संवत्सरं भवति । तत्र तरसमयाः
पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काप्याध्वर्यवसंस्थिते संहनि गृहपति-
र्मृगयां प्रयाति ॥ १५ ॥

गृहपतिर्मुख्ययजमानः ॥ १५ ॥

स यान्मृगान्हन्ति । तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ॥ १६ ॥

सर्वत्राविशेषादिति पूर्वपक्षः । सवनीया वा बहुश्रुतेरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

नव त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा
नवैकविंशताः ॥ १७ ॥

भवन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

एतेन ह वै शाक्यो गौरवीतिः सर्वामृद्धिमृध्नो-
त्सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयास्तौ भवन्ति । य
एतदुपयन्ति ॥ १८ ॥

हवै शब्दो निश्चयार्थे निपातः । तरसपुरोडाश आर्ध्रोद्देवलोके च मनुष्यलोके
चर्द्धिमृध्नुवन्ति (२३-११-१४) इत्यापस्तम्बः ॥ १८ ॥

पञ्चविंशतिस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चविंशतिः
पञ्चदशाः पञ्चविंशतिः सप्तदशाः पञ्चविंशति-
रेकविंशताः ॥ १९ ॥

शाक्यो गौरवीतिः सत्रमिति वैखानसः ॥ १९ ॥

अग्नेः सहस्रसाध्येन सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति ।
य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रनामानि त्रिवृतोऽ-
ग्निष्टोमोऽतिरात्रः ॥ २० ॥ (ख० १२) ॥

साध्यानामयनं सत्रं तच्छतसंवत्सरं भवति । तदाह कात्यायनः— ‘ शतसंवत्सरं
साध्यानाम् ’ (२४-१७९) इति ॥ २० ॥

त्रीणि सारस्वतानि ॥ २१ ॥

सत्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि—

मित्रावरुणयोः प्रथमम् । इन्द्राग्नयोर्द्वितीयम् ।

अर्यम्णस्तृतीयम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सरस्वत्या उपमज्जकेन दीक्षन्ते ॥ २३ ॥

ये सत्रिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा प्राय-
णीयमतिरात्रमुपेत्य तदहर्वत्सानपाकुर्वन्तीति सूत्रान्तरम् ॥ २४ ॥

संस्थितेऽतिरात्रे सांनाय्येन यजन्ते ॥ २५ ॥

संस्थिते प्रायणीये सांनाय्येन यजन्त इति ॥ २५ ॥

तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्यां परास्यति ॥ २६ ॥

शम्यां प्राचः परास्यति ॥ २६ ॥

सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । ततः षट्त्रिंश-

त्प्रक्रमेष्वाहवनीयम् ॥ २७ ॥

सा शम्या यत्र निपतति तद्गार्हपत्यायतनं भवति । तस्मात् षट्त्रिंशतं प्राचः प्रक-
मान्प्रकामति । तदाहवनीय इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

चक्रीवन्ति सदोहविर्धानान्याग्नीध्रश्च ॥ २८ ॥

भवन्त्यन्यथा गमनासंभवात् ॥ २८ ॥

उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोप्त एव ॥ २९ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निखन्यते ॥ २९ ॥

नोपरवान्खनन्ति ॥ ३० ॥

प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

त एतमापूर्यमाणपक्षममावास्यायेन यजन्ति ॥ ३१ ॥

अमावास्यायेन हविषा यजन्ति ॥ ३१ ॥

पौर्णमास्यां गोष्टोम उक्थ्यो रथंतरसामा ॥ ३२ ॥

रथंतरसामस्थाने बृहत्सामानमुपयन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३२ ॥

तस्मिन्संस्थिते पौर्णमासेन यजन्ते ॥ ३३ ॥

तस्मिन्पौर्णमास्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

त एतमपरपक्षं पौर्णमासेन यजन्ति ॥ ३४ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । पौर्णमासेन हविषा यन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम उक्थ्यो बृहत्सामैवं विप-

र्यासयन्ति ॥ ३५ ॥

‘अमावास्यायामायुष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति’ इत्यापस्तम्बः ॥ ३५ ॥

सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽक्रोशन्तो यान्ति ॥ ३६ ॥

त एवमेव व्यत्यासं सरस्वत्या दक्षिणेन कूलेनाऽऽक्रोशन्तः प्राञ्चो यान्ति या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुरिति भाष्यकृत् । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ३६ ॥

दृषद्वत्या अप्ययेऽपोनपत्रीयं चरं निरुप्यातियन्ति ॥ ३७ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरुर्भवति ॥ ३७ ॥

गवां दशसु शते वर्षभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

दशसु गोषु शते वृषभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा शतं

सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदैषां गृहपतिर्भि-

यतेऽथैकमुत्थानम् । यदा वा सर्वे ज्यानिं जीय-

न्त्यथैकमुत्थानम् । यदा पुंसं प्रस्रवणं प्राप्नुवन्त्य-

थैकमुत्थानम् । पुंसं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायेष्टिं

निर्वपन्ति ॥ ३९ ॥

पुंसे प्रास्रवणप्रदेशेऽग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ ३९ ॥

तस्यामन्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा कारपचवं

(यं) प्रति यमुनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ४० ॥

इष्यतेऽश्वपुरुष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रसर्पकेभ्यः । तस्यां कामेष्ट्यामित्यर्थः । अवभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिः ॥ ४० ॥

देवमनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणार्थोऽयं सत्रप्रशंसावादः ॥ ४१ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिता मनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४२ ॥

आयुर्गृहपतिमरणेऽतिरात्रो भवति (२४-२११) इति कात्यायनः । सर्वज्यानां विश्वजिज्ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषां भवतीति सूत्रान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभि-
जिताविन्द्रकुक्षी । अत्यन्याः प्रजा भवन्ति ॥ ४३ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः । द्वितीये सारस्वते सत्रे ॥ ४३ ॥

ओजिष्ठा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ओजिष्ठा बलिष्ठाः ॥ ४४ ॥

तृतीयेऽतिरात्रस्त्रिवृत्पञ्चदशमपरे गोआयुषी इन्द्रकुक्षी ॥ ४५ ॥

भवन्तीत्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

अर्यम्णः पन्थानं यन्ति ॥ (ख०) १३ ॥ देवयानं पन्थानं गच्छन्ति ॥ ४६ ॥
सत्रिण इत्यर्थात् ॥ ४६ ॥

दार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ॥ ४७ ॥

दार्षद्वतामिति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । कात्यायनः—‘ऋत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्’ (का० श्रौ० २४-२२४) इति । संवत्सरं गवां रक्षणमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

संवत्सरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ ४८ ॥

अग्निमिन्धीत, पुनराधानवचनाच्च । नैतन्धवप्रदेशे गत्वोदकेऽग्निन्धनं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

संवत्सरे परिणह्याग्नीनादधीत ॥ ४९ ॥

अन्वारम्भणीयान्तमिति कात्यायनोक्तविकल्पः । दर्शपूर्णमासान्तं वेति सिद्धान्तितः । नैतद्युक्तमस्मच्छाखायामाग्नेयेष्टिर्भवति वक्ष्यमाणसूत्राच्च ॥ ४९ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन

शम्यापरासा ॥ ५० ॥

तेन यागं कुर्वन्पूर्ववच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ५० ॥

त्रिः प्लक्षं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

त्रिः प्लक्षावहरणस्याऽऽर्जव्येन यमुनावभृथमभ्युपैति ॥ ५१ ॥

तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ॥ ५२ ॥

गतः ॥ ५२ ॥

तुरायणेन सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

तुरायणमिति सत्रनाम ॥ ५३ ॥

परमेष्ठितां गच्छन्ति ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी ब्रह्मा ॥ ५४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादशकपालो वैश्व-
देवं चरुम् ॥ ५५ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवीं तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति । संवत्सरं सवनविधा इष्टीर्निर्वपति ।
वैश्वदेवो द्वादशकपालः (आप० श्रौ - २३-१४-९) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कुत
एतत्—आग्नेयं प्रातःसवनमैन्द्रं माध्यंदिनं वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ५५ ॥

दीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ ५६ ॥

स्वयमेव तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि (२४-२३९) इति कात्यायनः ॥ ५६ ॥

मानुषि(षी)मेव तेन समृद्धिमृध्नोति ॥ ५७ ॥

मनुष्यसंबन्धेनर्द्धिमृध्नोति तेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवीं तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति ॥ ५८ ॥

तेन गृहपतिना । वा प्रकृताशनः ॥ ५८ ॥

संवत्सरमहरहरिष्टिभिर्यजते ॥ ५९ ॥

संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । संवत्सरशब्देन हि
सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । अत्रैवाहरहरिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५९ ॥

सवनकल्पो भवति ॥ ६० ॥

गतः ॥ ६० ॥

सर्वसत्रेणापपुनर्मृत्युं जयति ॥ ६१ ॥

गृहपतिः ॥ ६१ ॥

आदित्यानामिवैषां प्रकाशो भवति ॥ ६२ ॥

स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

अतिरात्रावग्निष्टोमं मध्ये ॥ ६३ ॥

प्रायणीयोदयनीयवर्जम् । मध्येऽतिरात्रावग्निष्टोमश्च भवति ॥ ६३ ॥

सर्वो दशदशी संवत्सरो द्वादशो विषुवान् ॥ ६४ ॥

भवतीति शेषः ॥ ६४ ॥

त्रिसंवत्सरं गवामयनमादित्यानामाङ्गिरसाम् ।
प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं जय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६५ ॥

आदित्यानामाङ्गिरसां गवामयनं नाम सत्रं त्रिसंवत्सरमिति । ते च यजमानाः प्रजा-
पतिं भूमानं गच्छन्ति । पश्चात्स्वर्गं लोकं प्राप्तुवन्ति । ततः स्वर्गमृत्युपातालेषु प्रतिति-
ष्ठन्तीति फलार्थवाददर्शनाच्छाखान्तरे ॥ ६५ ॥

प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृध्नु-
वन्ति ॥ ६६ ॥

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति यजमानाः । प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण सत्रेण
यक्ष्यामह इत्यादि ॥ ६६ ॥

य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रं संवत्सरांस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रः ॥ ६७ ॥

प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रावभितो भवत इति विध्यर्थवादश्रवणाच्च ॥ ६७ ॥

विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरं विश्वमेनाननुसृजते ।
य एतदुपयन्ति—पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः
पञ्चपञ्चाशत एकविंशताः । विश्वसृजां सहस्रसं-
वत्सरम् । विश्वमेनाननुसृजते । य एतदुपयन्ति ।
तत्र श्लोको विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत सह-
स्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य
गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति । तत्र ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ (ख०१४) ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने ॥

सार्धशतद्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थीशरूपास्त्रिवृतः कार्याः । त्रिवृत्स्तोमयुक्तेन सोम-
यागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽशः । पुनस्तावन्त
एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्वितीयोऽशः । पुन-
रपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं त्रितियोऽशः ।
पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽशः ।
तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्ग्रन्थजात-
माहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ग्रन्थजातमाहुः । एताननुष्ठातृनध्यापकाच्छिष्यांश्चानुसृत्य
विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः ।
शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः ।
तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किंच देहपातादूर्ध्वं
ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किं
चैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं सार्धितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां
समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो
द्रष्टव्यः ।

पूर्वेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते—विश्वं
सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं
सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन
यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छ-
कुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः
सर्वस्य लोकस्य पालकः । हिरण्यमयो ज्योतिर्मयः । ब्रह्मेति तस्य नाम परब्रह्मैव विश्व-
सृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यमशकुनिरूपं स्वीचकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते ।
तथा च मन्त्रान्तरमाश्नायते—हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
(तै० सं० ४-१-९) इति य एतदुपयन्तीतिद्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ६८ ॥

इति सत्यापादहिरण्यकोशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगच-
न्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

प्रयोगवैजन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
सत्रसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

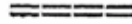

५१० - सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं महादे०मेतम् । [१८ प्रश्नेऽ पटलः]

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।

गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिमंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायामष्टादशप्रश्नः ।

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकाहादिविधिप्रतिपादक-

सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि ।

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सर्वकृतूनां प्र०	३९५	पूर्वेद्युराग्नेयः	४००
निकायिनां तु	"	तदलाम ए०	४०१
यथादिष्टं वा	"	धारयत्याह०	"
ज्योतिर्गौरायु०	"	व्याधारयत्यु०	"
प्रथमोऽग्निष्टो०	३९६	सर्पिष्मद०	"
सर्वे	"	हिरण्यं मुखे०	"
ज्योतिषि सह०	"	इष्ट्या यक्ष्ये	"
इथैतनियमाद्	"	तान्निधाय	"
सर्ववेदसे	३९७	तेभ्यो यन्नवनी०	४०२
दक्षिणाकाले	"	योजने चतु०	"
यदन्यद्ब्राह्म०	"	व्याख्यात उ०	"
उत्तमां दक्षिणां	"	त्रिवत्सः साण्डः	"
उद्वसाय रो०	"	उपसत्सु त्रिः	"
संवत्सरं द्वा०	३९८	संमील्य वा	"
इन्द्रस्याभिजि०	"	यवोर्वरा	"
बृहत्तु होतुः	"	यवानीं खल	४०३
सहस्रदक्षिणा	"	आरोहणे ह०	"
सर्वजिताऽग्नि०	३९९	विमितं सद्दः	"
अन्नादश्च	"	स्फयो यूपः	"
तस्य महाव्रतं	"	अग्नीषोमीय०	"
सहस्रं दक्षि०	"	सवनीयका०	४०४
चत्वारः साह०	"	अग्नीषोमीयं	"
ज्योतिरग्निष्टो०	"	अग्नीषोमीय०	"
चत्वारः साद्य०	४००	सदश्चः श्वेतो	"
स्थंतरसामा	"	तमाङ्गिरसा०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्वेष्यं वा ब्राह्म०	४०४	तां दक्षिणाकाले	४१०
संवत्सरं नो०	४०५	त्रयो वाचस्तो०	४११
द्वितीयस्यैक०	४०६	त्रात्यानां प्रवा०	४१२
तिसृभिस्तिष्ठ०	"	त्रिवृतोऽग्नि०	"
तृतीयस्य	"	उष्णीषं प्रतो०	"
परोक्षपृष्ठौ	"	तद्गृहपतेः	४१३
हीनानुजाव०	"	बलूकान्तानि	"
अश्वसादः	"	द्वे द्वे दामनी	"
दधिद्रुतिश्च	"	द्विषः सहितान्य०	"
स्त्री गौः सोम०	"	त्रयस्त्रिंशता	"
प्रक्षुताग्नौ	४०७	ता दक्षिणा	"
संमीलनं वे०	"	अपिवा षट्ष०	"
प्रथमेन समा०	"	अयो खल्वाहु०	"
यद्यत्स्वाराज्ये०	"	षट्षोडशी	४१४
अग्नेरग्निष्टो०	"	आदित्यानां प्र०	"
प्रनापतेरेक०	"	व्यावृत्तिं पाप्म०	"
भ्रातृव्येप्साया०	४०७	अग्निष्टोमा	"
सोमः प्रवाको	"	चितिस्तोमः प्र०	४१५
अत्राश्विपदं	"	गायत्रेणोक्थयेन	"
त एनं प्रात०	"	उत्तरः क्षत्रिय०	"
श्येनेनाभि०	४०९	तेजो ब्रह्मवर्च०	"
रथौ हविर्धा०	"	त्रिवृताऽग्निष्टु०	"
तैल्वको बाधको	४१०	आग्नेयः पुरो०	"
शावनभ्ये अधि०	"	आग्नेयीषु स्तु०	"
अग्नये रुद्रवते	"	एतमेव चतुः०	"
सादयत्युपा०	"	अश्वः श्यावो	४१६
शरमयं व०	"	स ब्रह्मणे	"
वैभीदक इ०	"	यथाप्रकृती०	"
लोहितोष्णीषा	"	एतस्यैव वाय०	"
नवनवदक्षिणाः	"	एतस्यैव रेव०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
त्रिवृदवाद्यं	४१७	अक्षय्यं ह वै	४२१
पञ्चदशोऽनि०	"	त्रिवृदग्निष्टो०	४२२
सप्तदशोऽना०	"	वैश्वदेवः प०	"
त्रिणवे नौ०	"	न यूपं मि०	"
पञ्चदशेन वी०	"	नोत्तरवेदि०	"
अपिवा ज्योति०	"	परिधौ पशुं	"
त्रिवृताऽग्निष्टो०	४१८	ततश्चतुर्षु मा०	"
आनिरुक्तं प्रा०	"	ततश्चतुर्षु मा०	४२६
अश्वः श्वेतो	"	आग्नेयः पशु०	"
बृहस्पतिस०	"	ततश्चतुर्षु	४२८
ब्रह्मणो ब्रह्म०	"	सर्वत्राहतं	"
परिस्रज्जी हो०	"	पञ्चाशद्वैश्व०	४२९
अरुणो मिर्मि०	"	यथर्तुजा वा	"
बृहस्पते जु०	"	वत्सां स्तृ०	"
बार्हस्पत्यः प०	४१९	उपहव्येना०	"
प्रातः सवने	"	यथाप्रकृती०	"
आज्येन माध्यं०	"	ऋतुपेयेना०	४३०
अश्वद्वादश	"	षड्दीक्षाः षड्०	"
ता वशायामु०	"	यावदिदं प्र०	"
अपिवाऽष्टौ	"	उत्तरेणोत्तर०	"
मनसेतरयोः	४२०	नक्तमग्नि०	"
त्रिवृतोऽग्नि०	"	ऋतमुक्त्वा	"
समानमितर०	"	औदुम्बरश्च०	४३१
त्रिवृतोऽग्नि०	"	यथाप्रकृती०	"
शुनस्कर्णस्तो०	"	बहुहिरण्येना०	"
मरणक्रामो य०	"	द्वादशमानं	"
याम्यः पशुः	"	एवमत ऊर्ध्वं	"
कृतान्नं दक्षि०	"	सन्नेषु नाराशंस०	"
आर्भवे स्तूय०	"	त्रिवृताऽग्निष्टु०	४३२
पृथगरणीष्व०	४२१	पञ्चदशेने०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
सप्तदशेना०	४३२	नपुंसकपशू	४३६
प्रतिधुषा प्रा०	४३३	उद्भिद्बलभि०	"
नीतमिश्रेण	"	उद्भिदेष्ट्वा	४३७
तीव्रसुतोक्थ्ये०	"	आग्नेयेनाष्टा०	"
सोमातिपवितं	"	उभयत्र गाय०	"
प्रतिधुषा प्रा०	"	अष्टौ पूर्वास्मि०	"
शृतमाशिरे	"	अपचितिका०	"
शृतमाशिरे०	"	उभयसामानौ	"
ता दक्षिणा	४३४	पक्षिभ्यां साग्नि०	"
अधिचमसा०	"	ऋषभेणाग्नि०	४३८
अवजिघ्रन्त्य०	"	ऋषभो दक्षि०	"
सावच्छावाक०	"	गोसवेनोक्थ्ये०	"
ब्रह्मणि होत्रका	"	अयुतं द०	"
यजमान ऋत्वि०	"	दक्षिणेनाऽऽहव०	"
प्राच्यैकादशि०	"	गोसवेनेष्ट्वा	४३९
यावद्यूपं	"	उपमातरमि०	"
वदवा श्वेता	"	यत्र यत्रैनं	"
यथाप्रकृती०	"	मरुतां स्तोमे०	"
मरुत्स्तोमेन	"	एतेन त्रीन्	"
अथैषोऽराट्	४३९	इन्द्रस्तोमे०	"
विराजाऽन्नाद्य०	"	ऋषभेणाग्नि०	"
बहु प्रतिगृह्य	"	इन्द्राग्नयोः कुला०	"
औपच्छदेन	४३६	तेजो ब्रह्मवर्चसं	"
एकैकया स्तो०	"	विघनेन विपा०	"
गन्धर्वाप्सरसोः	"	संदंशेन भा०	"
गन्धर्वा देवा	"	त्रयोदशरात्र०	"
अपध्वंसत	"	सर्वस्तोमेन	"
पुनःस्तोमेन	"	असौर्यामिण	"
गोतमचतु०	"	यस्मात्पशवः	४४०
उक्थ्यः षोडशि०	"	एकादशिनाः	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
नवसप्तदशेन	४४१	बभ्रुररुणा	४४६
विषुवता ज्ये०	"	सहस्रं दक्षिणा	"
गोष्टोमेन त्रा०	"	तां प्रथमेऽह०	४४७
आयुषा स्वर्ग०	"	प्रथमेऽहनि	"
अभिजिता प०	"	वामनं तं	"
विश्वजिता त्रा०	"	यत्तेनैकां प्र०	"
त्रिवृता ब्रह्म०	"	तामुत्तरेणाऽऽ०	"
पञ्चदशेन	"	दक्षिणेन वा	४४८
सप्तदशेन	"	उदीचीमाश्री०	"
एकविंशेन	४४२	प्रतीचीं सद०	"
द्विरात्रप्रभृत०	"	तामुत्सृज्य	"
तेषां द्वादशा०	४४३	तामश्रीधे वा	४४९
द्विरात्रस्य त्रिरा०	"	द्वौ वोद्गातरौ	"
द्विरात्रस्योत्त०	"	सा मा सुवर्गी	"
मध्यमे त्रिरा०	"	तां प्रतिगृह्णी०	"
आङ्गिरेसन	"	तामन्ययागवा	"
तस्य ज्योतिष्टो०	४४४	यास्तिस्त्रिंश्वि०	"
सर्वस्तोमोऽ०	"	कृतात्रं प्रथ०	"
गायत्रं पूर्वे	"	य आर्षेयो वि०	४५०
रथंतरं पू०	"	दक्षिणा नय०	"
वैखानसं पू०	"	यदि दद्यादनु०	"
हविष्मन्निध०	४४५	शबलि समु०	"
अमावास्यायां	"	नित्यः काम्यो	"
कापिवनेन यं	"	वैदत्रिरात्रेण	४५४
तस्य ज्योतिष्टो०	"	तस्य त्रयस्त्रिं०	"
चैत्ररथेन स०	"	छन्दोमपवमा०	४५५
तस्य त्रिवृत्प०	"	अन्तर्वसूनां	"
गर्गात्रिरात्रेण	४४६	पराकेण स्व०	"
अग्निष्टोम उ०	"	अत्रेश्वतुर्वि०	"
आज्ञावैष्णव०	"	अग्निष्टोमः प्र०	"

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
उक्थयो मध्यमो०	४५५	सरस्वत्या या०	४७४
जामदग्न्येन	४५६	यदा दशशतं	"
पुरोडाशिन्य उ०	"	यदा शत५ स०	"
वासिष्ठस्य स५०	४५७	यदैषां प्रमीयेत	"
विश्वामित्रस्य	"	ऋतूनां षड०	४७६
संवत्सरस्य प०	४५८	पृष्ठ्यः षड०	"
प्र सहस्रं	"	देवानामुपरि०	"
वाचः प्रवदिता	"	त्रिवृदग्निष्टो०	"
त्रिवृदग्निष्टो०	"	कौसुरुबिन्देन	४७७
विश्वजित्सर्व०	"	सप्तर्षिणामृ०	"
अभ्यासङ्ग्येन	४६०	पृष्ठ्यः षडह०	"
यं कामं काम०	"	प्राजापत्यस्तृ०	४७८
पञ्चशारदीये०	४६१	पृष्ठ्यः षडहः०	"
अनुसंवत्सरं	"	पृष्ठ्यावलम्बेन०	"
सप्तदश पृश्नी०	"	छन्दोमपवमा०	"
तान्प्रोक्षितान्	"	जनकः सप्त०	"
इतरानुत्सृ०	"	तस्य चत्वारि	"
ततः संवत्सरे	४६२	अष्टरात्रेण	४७९
ततः संवत्सरे	"	त्रयो नवरा०	"
पञ्चमे वर्षे	"	पृष्ठ्यः षडहो	"
यद्युक्ष्णो रु०	४६३	द्वितीयेन ऋक्ष०	४८०
महाव्रते स्पर्ध०	४६४	शललीपिशङ्के०	"
सर्वतोमुखेन	"	चत्वारो दश०	४८१
साध्यानां षड०	४७३	दशरात्राय	"
पृष्ठ्यः षडहः	"	भुवत इन्द्र०	"
बृहद्रथंतरा०	"	त्रिवृदग्निष्टु०	४८२
आश्वत्थी हवि०	"	पुरा इतरा	"
चक्रवर्ती भ०	"	कौसुरुबिन्दो	४८३
उलूखलबुध्नो	"	पौण्डरीक ए०	"
प्राञ्चो यन्ति	४७४	अथाष्टदशमश्ने—	

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
द्वादशाहप्र०	४८५	पञ्चविंशति०	४९३
यानि पुरस्ता०	"	षड्विंशति०	"
उपरिष्ठाद०	४८६	सप्तविंशति०	"
तथा कुण्डपा०	"	अष्टाविंशति०	"
तेषां द्वादशा०	"	एकान्विंशति०	"
ऋतूनामेकाद०	"	त्रिंशद्वात्रम०	४९४
ज्योतिरतिरा०	"	एकत्रिंशद्वात्रं	"
पृष्ठयः षडहः	"	द्वात्रिंशद्वा०	"
त्रयश्छन्दोमाः	"	त्रयस्त्रिंशद्वा०	"
अतिरात्रः	"	चतुस्त्रिंशद्वा०	"
द्वौ त्रयोदश०	४८७	पञ्चत्रिंशद्वा०	४९५
यं कामं काम०	"	षट्त्रिंशद्वात्र०	"
अतिरात्रः पृ०	"	सप्तत्रिंशद्वा०	"
द्वितीयं ब्रह्म०	"	अष्टत्रिंशद्वा०	"
अतिरात्रो द्वा०	"	एकोनचत्वारि०	"
त्रयश्चतुर्दश०	"	चत्वारिंशद्वा०	"
चत्वारः पञ्च०	४८८	विधृतिरेकस्मा०	४९६
देवत्वं गच्छ०	"	द्वितीयोऽयमे०	"
अमावास्यायां प्रा०	"	आञ्जनाभ्यञ्ज०	४९७
द्वितीयं यास्तल्प	"	एकषष्टिरात्रेण	"
सप्तदशरात्रम०	४८९	देवानां शत०	४९८
अष्टादशरात्रं	"	आदित्यानाम०	"
एकान्विंशति०	"	गवामयनेन	"
विंशतिरात्रेण	४९०	सर्वेऽभिप्लवा	"
द्वावेकविंशति०	"	अभिजितः स्था०	"
द्वितीयेनोम०	४९१	विश्वजितः स्था०	"
द्वाविंशतिरा०	"	पृष्ठाभिप्लवानु०	४९९
त्रयोविंशति०	"	छन्दोमा दश०	"
द्वौ चतुर्विंशति०	"	प्रत्यङ्कष्टाच०	"
सप्तपदां चतुर्वि०	४९२	अङ्गिरसाम०	"

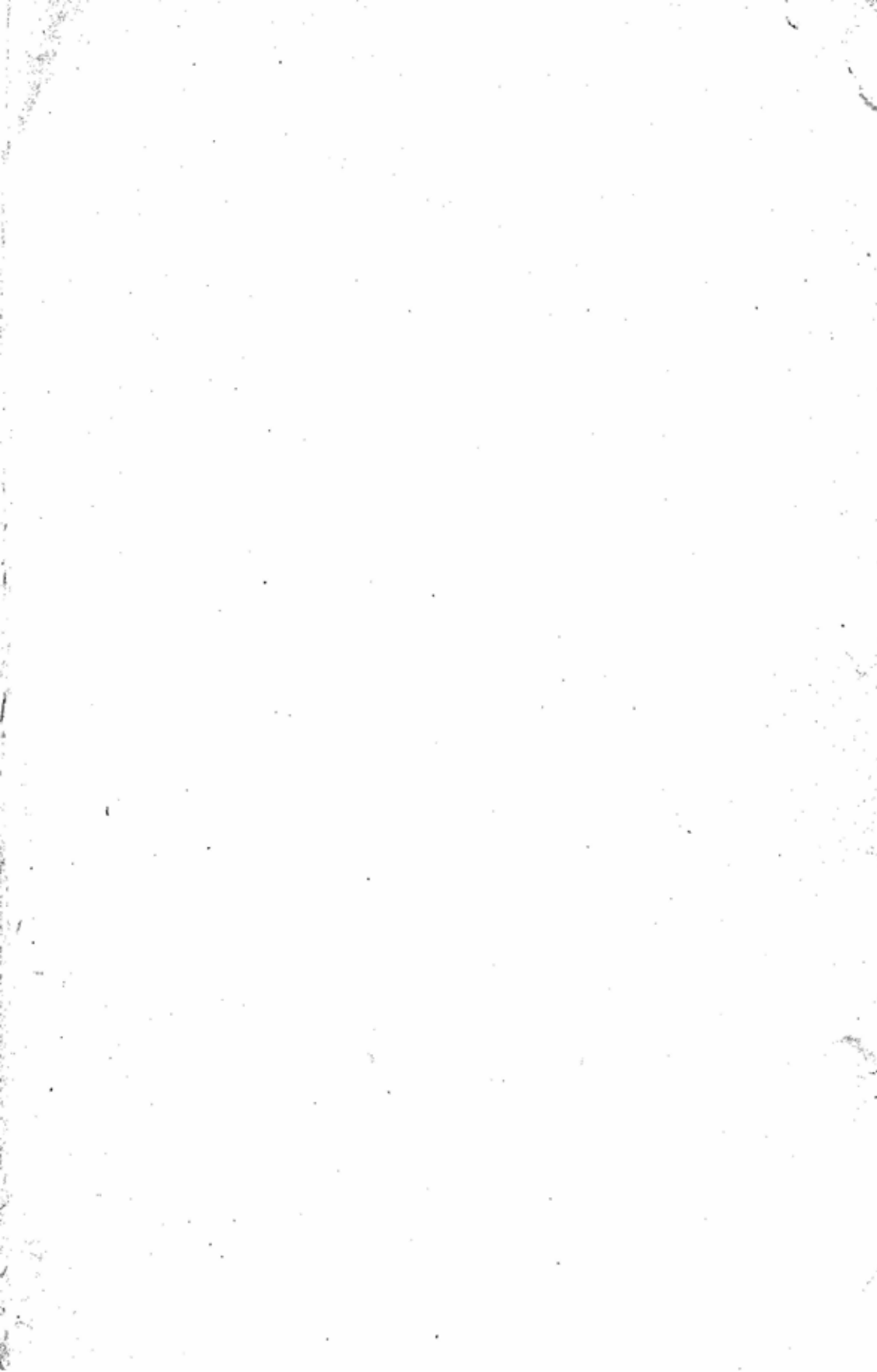

सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।	सू० प्र०	पृष्ठाङ्कः ।
आदित्यानाम०	४९९	चक्रीवन्ति सद्यो०	९०४
सर्वेऽभिष्टवा	"	उलूखलबुध्नो	"
दृतिवातवतो०	५००	नोपरवान्व०	"
त्रिवृता मासं	"	त एतमापूर्य०	९०५
कुण्डपायिनाम०	५०१	पौर्णमास्यां गो०	"
राजानं क्रीत्वो०	"	तस्मिन्संस्थि०	"
मासमाग्निहोत्रं	"	त एतमपरप०	"
मासं दर्शपूर्ण०	"	अमावास्यायामा०	"
मासं वैश्वदेवेन	५०२	सरस्वत्या द०	"
सर्वेण यज्ञेन	"	दृषद्वत्या अप्य०	"
सर्वे भवन्ति	"	गवां दशसु	"
अत्सरुकैश्च०	"	यदा दशशतं	"
यो होता सोऽ०	"	तस्यामश्वान् पु०	"
तपस्विनाम०	"	देवमनुष्येभ्य०	९०६
प्रजापतेर्द्वांश०	"	द्वितीयेऽतिरा०	"
य एतदुपयन्ति	५०३	द्वितीयेऽतिरा०	"
एतेदेव नैमि०	"	ओजिष्ठा भ०	"
काप्याध्वर्यवश्च	"	तृतीयेऽतिरा०	"
स यान्मृगान्	"	अर्यम्णः पन्था०	"
नव त्रिवृतः	"	दार्षद्वते सं०	"
एतेन ह वै	"	संवत्सरं व्य०	"
पञ्चविंशति०	"	संवत्सरे पारि०	"
अग्नेः सहस्र०	५०४	दृषद्वत्या दक्षि०	"
त्रीणि सारस्व०	"	त्रिः प्लक्षं प्रति	९०७
मित्रावरुणयोः	"	तदेव मनुष्ये०	"
सरस्वत्या उप०	"	तुरायणेन स०	"
अमावास्यायां प्रा०	"	परमेष्ठितां	"
संस्थितेऽतिरा०	"	आग्नेयोऽष्टा०	"
तस्मिन्संस्थि०	"	दीक्षितः कृ०	"
सा यत्र निपत०	"	मानुषीमेव	"

सू० प्र०	छाङ्कः ।	सू० प्र०	छाङ्कः ।
यत्तपस्तप्य०	५०७	सर्वो दशदशी	९०८
संवत्सरम०	”	त्रिसंवत्सरं	”
सवनकल्पो	”	प्रजापतेः स०	”
सर्वसत्रेषा०	”	य एतदुपयन्त्य०	”
आदित्यानामि०	”	विश्वसृजा ५ स०	”
ऋतिरात्राव०	”		

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.
- 1889.

Author— Satyāsādhā.

Title— Satyāsādhaviracita
Śrautasūtra. Pt.7.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.